
OD PIGMALIONA DO GOLEMA

DEJAN ILIĆ

U više navrata u proleće 1981, Prištinom demonstriraju desetine hiljada studenata i radnika – građani Jugoslavije albanskog porekla. Ti protesti prekinuti su odlukom državnog vrha da uvede vanredno stanje u glavnom gradu pokrajine. Odluku je sprovela vojska, tenkovima zaposevši prištinske ulice. Za demonstrante se zvanično govorilo da ugrožavaju socijalistička postignuća federativne države, ali se sukob između jednog broja građana Kosova i vlasti uglavnom razumeo kao srpsko-albanski teritorijalni spor. I zaista, od iskazivanja nezadovoljstva kvalitetom hrane u studentskoj menzi, na početku, protest se, na kraju, preobrazio u zahtev da pokrajina dobije status republike. Borba Albanaca i Srba za političku prevlast nad teritorijom Kosova detaljno se opisuje i analizira u mnogim knjigama. Neretko, albanski protesti s početka osamdesetih vide se i kao početak kraja socijalističke Jugoslavije. Iako zanimljiva, ta teza nije uverljiva, i njome se ovde neću baviti.

U ovom tekstu analiziram više ili manje detaljno tri romana Slobodana Selenića, te neka tumačenja tih romana koja je ponudila kritika. Reč je o romanima *Prijatelj, Očevi i oci* i *Timor mortis*, koji su objavljeni osamdesetih godina 20. veka, dakle u poslednjoj jugoslovenskoj deceniji, koju je, pored ostalog, bitno obeležio i politički sukob Albanaca i Srba. Početak tog desetleća u znaku je albanskih demonstracija; na njegovom kraju, posle niza dramatičnih preokreta, srpska strana proglašava političku pobjedu i 1989. ukida autonomiju Kosova. No, kraj osamdesetih nije dao i konačno rešenje za kosovsko pitanje. Pobjeda srpske strane ispostaviće se kao Pirova, jer se već naredna decenija završila bombardovanjem Srbije i postavljanjem temelja za kosovsku nezavisnost.

Što se interpretacija Selenićevih pripovednih dela tiče, ovde je u žiži sumaran prikaz piščevog opusa pod naslovom “Poetika građanskog poraza” autora Predraga Pa-

lavestre, iz 1990. godine, te kraće studije više autora iz *Spomenice Slobodana Selenića*, koju je 2004. objavila Srpska akademija nauka i umetnosti. Analiza Selenićevih romana i njihovih tumačenja treba da ocrtaja jedan “književno-kritičarski” pogled na političke događaje koji su zaokupljali pažnju jugoslovenskih, srpskih i kosovskih zvaničnika i bili razlog za strepnju jugoslovenskih građana. Drugim rečima, ovde će se i književni tekst i književna kritika čitati sa ciljem da se protumači njihova politička, ili, preciznije, ideološka osnova.

OBRAZOVANJE KAO POPRIŠTE SUKOBA

206 Za svrhe ovog teksta, najbolje je početi sa čitanjem Selenićeve proze i kritičkih radova o njoj unutar konteksta koji je opisala Denisa Kostovicova u studiji o paralelnim obrazovnim ustanovama na Kosovu u poslednjoj četvrtini dvadesetog stoleća.¹ Argument Kostovicove može se sažeti na sledeći način: u nameri da ograniči i naposletku ukinu autonomiju provincije, republičke vlasti preduzimaju niz mera koje najviše pogađaju nastavne programe i ustanove za obrazovanje mladih Albanaca. Administrativni napad na obrazovanje, kaže Kostovicova, vlasti pravdaju ukazivanjem na kosovski školski sistem kao izvor svih zala kojima su izloženi kosovski Srbi.² Za jugoslovenske i srpske zvaničnike, notorni Univerzitet u Prištini predstavlja ideološko i operativno središte albanske “kontrarevolucije”. Zauzvrat, obrazovanje na al-

banskom jeziku za kosovske Albance postaje ugaoni kamen njihovog kolektivnog identiteta, a s vremenom i ključni atribut državnosti te osnova za izgradnju albanske države na Kosovu.³ Sve to dovodi do stvaranja dva paralelna obrazovna sistema: zvaničnog srpskog i ilegalnog albanskog. Kostovicova zaključuje da je segregacija obrazovnih sistema prethodila stvaranju nove države na Kosovu posluživši kao model za institucionalno i teritorijalno razdvajanje od srpske države.

Za Kostovicovu, pre osamdesetih postoji kakvo-takvo institucionalno i socijalno prožimanje dve etničke grupe na Kosovu. Liniju podela povlače procesi koji su pokrenuti događajima iz osamdesetih. Oštre administrativne i represivne mere prvo jugoslovenskih, a onda i srpskih vlasti, te reakcija albanske strane oličena u snažnom nastojanju da se obrazovanjem očuva (a zapravo izgradi) identitet grupe, učinile su da se škole i nastavni programi nađu u središtu srpsko-albanskog spora oko teritorije. Posle svega, zavađene strane izašle su iz sukoba ne samo sa posebnim i međusobno nezavisnim obrazovnim sistemima nego i sa istim takvim državama, koje institucionalizuju konačnu podelu.

Ali, ono što Kostovicova vidi kao krajnji ishod decenijskih procesa, srpska kultura, u nekim svojim vidovima, predstavljala je kao polaznu pretpostavku za rešavanje kosovskog pitanja. Za srpsku stranu, podela na dve nepomirljive grupe stoji na početku, a ne na kraju procesa, i polazna je pretpostavka za rešavanje poli-

1 Denisa Kostovicova, *Kosovo. The Politics of Identity and Space* (London i New York: Routledge, 2005).

2 Ibid., str. 74.

3 Ibid., str. 182.

tičkog sukoba. To se može jasno pročitati i u romanima Slobodana Selenića i u tekstovima koje su o tim romanima napisali srpski književni kritičari; najjasnije u romanu *Prijatelji*, kojim započinje čitanje autorovog opusa iz osamdesetih.

PUBLIKA I “PRIJATELJI”

Prijatelji su objavljeni 1980. godine. U januaru 1981. knjiga dobija NIN-ovu nagradu za najbolji roman štampan u protekloj godini. Iste, 1981. godine, Narodna biblioteka Srbije romanu dodeljuje nagradu za najčitaniju knjigu godine. Da ponovimo, 1981. je godina u kojoj kosovski Albanci na ulicama Prištine traže da pokrajina postane republika. Na njihov zahtev vlasti odgovaraju brutalnom silom. Godine 1982, na sceni Ateljea 212 izvedena je prvi put komedija *Kosančićev venac br. 7*. Romaneskn predložak za komediju bili su *Prijatelji*. Predstava se tokom osamdesetih igra sa velikim uspehom.

Između 1980. i 1990. štampano je deset izdanja *Prijatelja*. Od 1983. naslov romana je *Prijatelji s Kosančićevog venca* 7.⁴ Jedno od dva izdanja iz 1987. ima tiraž od 20.000 primeraka.⁵ O *Kosančićevom vencu br. 7* Dušan Makavejev piše: “Na dvestotoj predstavi Selenić je izračunao da je komediju gledalo 100.000 ljudi.”⁶ Može se pret-

postaviti da je popularnost romana i predstave proizašla iz prožimanja aktuelnih političkih događaja i sadržaja Selenićevog dela. Štaviše, može se spekulirati da je velika naklonost publike prema romanu i predstavi tokom čitave decenije bila izraz nade da rasplitanje kosovskog političkog čvora ne mora imati fatalne posledice.

Tako događaje oko *Prijatelja* vidi Jasna Dragović-Soso. Ona s pravom smatra da su događaji na Kosovu pružili srpskoj opozicionoj intelektualnoj eliti izvanrednu priliku da borbi za slobodu izražavanja doda i pitanja osnovnih prava manjina. Razumevanje koje je ta elita pokazivala za nevolje Srba na Kosovu moglo se učiniti legitimnim paralelnim zahtevom za očuvanje autonomije pokrajine i poštovanje prava Albanaca na obrazovanje na sopstvenom jeziku. Tako bi se izvršio snažan pritisak i na srpsko i na jugoslovensko rukovodstvo da naprave zaokret ka političkoj liberalizaciji. Kao povoljan znak da nije bilo nemoguće da se tako nešto zaista dogodi, Dragović-Soso izdvaja reakcije na roman *Prijatelji*. “Priznanje koje je dodeljeno ovoj priči o prijateljstvu između Srbina i Albanca”, piše Dragović-Soso, “predstavljalo je izazov dominantnom negativnom stereotipu o Albancima u Srbiji.”⁷

207

---

4 Milena Marković, “Bibliografija Slobodana Selenića”, u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Slobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 153–234; ovde str. 160–161.

5 Slobodan Selenić, *Prijatelji sa Kosančićevog venca 7* (Beograd: BIGZ, 1987). Sva upućivanja na knjigu odnose se nadalje na ovo izdanje.

6 Dušan Makavejev, “Memorandum Kosančićevog venca 7”, u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Slobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 29–32; ovde str. 31.

7 Jasna Dragović-Soso, “*Spasioci nacije*”. *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, prevela Ljiljana Nikolić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), str. 186.

U inače odličnoj studiji o srpskim intelektualcima u doba druge Jugoslavije, to je jedno od retkih mesta gde autorka greši. Na stranu sad što reč “prijateljstvo” nije dovoljno precizna da opiše neobičan odnos između srpskog i albanskog junaka u romanu. Naprosto nije tačno da roman preispituje ijedan negativan stereotip o Albancima u Srbiji. Naprotiv, stereotipi o Albancima čine osnovu priče.⁸ Štaviše, ni u tumačenjima se kao kvalitet *Prijatelja* mahom ne ističe preispitivanje etničkih stereotipa; na-

protiv, kritika odnos između dva junaka koji počiva na etničkim stereotipima smešta u ravan političko-ideološkog sukoba, čime istiskuje stereotipe iz središta svojih razmatranja.

PIGMALIONSKO PRIJATELJSTVO SRBINA I ALBANCA

Priča *Prijatelja* naizgled je jednostavna: uglađeni i školovani Srbin odlučuje da obrazuje i vaspita divljačnog mladog Albanca. Godine 1945, u tek *oslobođenom*⁹ Beogradu, Vladan Hadžislav-

---

8 To što albanski junak u romanu ima sedmoro dece, Vojin Dimitrijević duhovito objašnjava kao “verovatni piščev obol biološkom strahu od Albanaca” (Vojin Dimitrijević, “Slobodan Selenić – individualna trauma i društveni pokreti”, u Predrag Palavestra [ur.], *Spomenica Solobodana Selenića* [Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004], str. 1–5; ovde str. 4).

9 Kurzivom skrećem pažnju na jedan od toposa ondašnje srpske književnosti. Da li je Beograd posle Drugog svetskog rata zaista bio oslobođen ili je jednu okupacionu vlast zamenila druga, u prozi autora poput Slobodana Selenića ili Borislava Pekića, kao i u nekim tumačenjima tih dela, jeste puko pitanje perspektive. Ako se gleda iz ugla poražene srpske građanske klase, koji je ovim autorima naročito blizak, kraj rata nije bio i oslobođenje. Za njih, stranu okupaciju zamenila je, recimo to tako, ideološka okupacija. Nijansirajući, premda i dalje sporan stav da je jedan oblik totalitarne okupacije po završetku rata bio zamenjen drugim oblikom totalitarne okupacije, ne može se iščitati iz tih dela. Iz perspektive poražene klase, strana okupacija bila je daleko manje zlo, to jest manje totalitarna, od nove socijalističke vlasti. Nimalo ne čudi, naprotiv, što i danas nailazimo na glasne zagovornike takvog viđenja sleda istorijskih događaja. Vidi, na primer, pogovor Dušana Batakovića “Slike moderne Srbije: dometi, ograničenja, osporavanja”, u knjizi Holma Zundhausena *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, preveo Tomislav Bekić (Beograd: Clio, 2008), str. 549–569. Za kontekstualno objašnjenje ovog jakog revizionističkog talasa u savremenoj srpskoj istoriji posle 2000, vidi Dubravka Stojanović, “'Godina okupacije'. Slika '1945' u srpskim udžbenicima istorije”, u Sulejman Bosto i Tihomir Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti* (Zagreb: Disput, 2009), str. 265–273. U ponešto izmenjenom obliku, isti tekst deo je drugog dela knjige Dubravke Stojanović *Ulje na vodi. Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije* (Beograd: Peščanik, 2010).

ković, “potomak tipične beogradske građanske porodice”,¹⁰ pod starateljstvo uzima Istrefa Verija, “jednog zbuđenog arnautskog gorštačića, jedinog preživelog posle niza ubistava zbog krvne osvete”.¹¹ Na prvi pogled jasno je da takva karakterizacija glavnih junaka počiva na stereotipima. I dok se Vladan ipak menja usled događaja o kojima se pripoveda, iz perspektive svog staratelja i u očima književne kritike Istref do kraja romana ostaje “arnautski gorštačić”. Iako je odrastanje i obrazovanje mladog Albanca jedno od tematskih središta priče, jasno je da se *Prijatelji* ne mogu bez ostatka smestiti u žanr *bildungsromana*, čak ni kao njegova svojevrsna negacija. Pored komičnih protivljenja mladog štićenika prosvetiteljskim pokušajima nešto starijeg staratelja, konvencije obrazovnog romana narušava i specifičan odnos staratelja prema štićeniku, to jest, sasvim precizno, zaljubljenost staratelja u štićenika. Taj romantični aspekt priče upućuje nas da *Prijatelje* čitamo u kontekstu jedne druge književne tradicije koja je takođe u čvrstoj vezi sa obrazovanjem.

Selenićeva priča o Vladanu i Istrefu na poseban način nadovezuje se na pigmalionski sled književnih obrada teme obrazovanja. Za pigmalionski obrazac karakteristično je da u prvi plan ističe preplitanje edukativnih i romantičnih impulsa koji prožimaju prenošenje i prihvatanje znanja. No, to svakako nije i jedino obeležje tog obrasca koje je bitno za tumačenje *Prijatelja*. Na više načina, Selenić u svom romanu zapravo parodira ključna svojstva izabranog književnog predloška. Ali, iako je reč o delu sa

komičnim elementima i jakim parodijskim učinkom, ključna odlika *Prijatelja* nije puko poigravanje književnim obrascima i njihovo parodijsko i komično izvrtnje. Iza autorovog parodijskog odmaka jasno stoji određen pogled na svet kome je strana ideja o mogućoj razmeni znanja između osoba koje pripadaju različitim kulturama. Rekao bih da je upravo ta sumnja u mogućnost razumevanja između pripadnika različitih grupa podstakla autora da za junake svog romana uzme jednog Srbina i jednog Albanca. Otišao bih i korak dalje: “nastranom” ljubavlju staratelja prema štićeniku autor je hteo da ukaže na “pervertiranu” prirodu pokušaja da se međusobno razumeju pripadnici različitih grupa. Svoje tvrdnje obrazložiću poređenjem *Prijatelja* sa jednim drugim delom iz pigmalionske tradicije – komedijom Georgea Bernarda Shawa *Pigmalion*.

209

PIGMALION NA ENGLESKI NAČIN

Ovidijevu priču o božanskom oživljavanju skulpture devojkice koju je u slonovači izvajao kipar Pigmalion, Shaw je lišio svih elemenata natprirodnog: u njegovom *Pigmalionu* preobražaj nije rezultat božanske intervencije, nego je posledica delovanja karaktera u drami. Ipak, Shawov profesor fonetike Higgins sličan je Ovidijevom skulptoru: obojica imaju moć oblikovanja. No, dok mitski Pigmalion vaja u slonovači, fonetičar Higgins oblikuje rečima: on je u stanju da od priproste devojkice obrazovanjem načini uglednu ženu. Da li se, kao i Pigmalion, Higgins zaljubio u svoje delo – izobra-

¹⁰ Dimitrijević, str. 3. Koristim ovde Dimitrijevićeva određenja jer su kratka i precizna.

¹¹ Ibid., str. 4.

ženu Elizu – ne može se jasno utvrditi. Tek, Shaw svoju komediju opisuje kao potpuno didaktičnu, i dodaje da ju je sa oduševljenjem tresnuo o glave svih onih mudroslovaca koji kao papagaji ponavljaju da umetnost ne sme biti poučna.¹²

Ovde ću se usredsrediti na one elemente drame koji nam mogu pomoći u razumevanju *Prijatelja*. Shawova komedija za nas je posebno zanimljiva ako se u obzir uzme upravo njen poučni aspekt, na kome autor insistira. Prosvetiteljski poduhvat profesora Higginsa počiva na uverenju da sva ljudska bića raspolažu kapacitetom za rasuđivanje i donošenje odluka, to jest da su u stanju da uče. Eksperimentom sa Elizom, profesor hoće da pokaže da se obrazovanjem mogu premostiti razlike između viših i nižih društvenih klasa.¹³ Da bi se konačno potvrdilo da je eksperiment uspeo, profesor treba, prema pigmalionskom obrascu koji sledi antički uzor, da se zaljubi u učenicu.

Ali, to što romantičan aspekt Shawove priče nije jasno zaokružen daje nam za pravo da posumnjamo u krajnji rezultat eksperimenta. Tekst drame samo sugerise da bi Higgins mogao biti zaljubljen u Elizu. U epilogu, međutim, autor je izričit: Eliza ne može biti sa Higginsom jer to ne dozvoljavaju psihologija i soci-

ologija – Eliza je isuviše osetljiva, a Higgins previše vezan za svoju majku. Stoga, Higgins ne sme biti, bar ne sasvim, zaljubljen u Elizu. Da li je Shaw takvim raspletom izneverio antički predložak i podrio ideje o obrazovanju koje zastupa njegov junak? Daleke 1951. Milton Crane ponudio je zabavan izlaz iz ove interpretativne nedoumice. Shaw je napisao scenario za film Gabriela Pascala *Pigmalion*. U poslednjem kadru filma, posle potrage po londonskim ulicama, Higgins sretno pronalazi Elizu koja ga je sve vreme čekala kraj kamina u njegovoj kući: profesor i štićenica razmenjuju znakovite poglede tople naklonosti. Za Cranea to je pravi kraj Shawove drame.¹⁴

Pa ipak, zašto Shaw nije i pozorišnoj publici pružio romansu koju je nagovestio naslovom i podnaslovom svoje komedije? Može se samo nagađati: recimo, nije verovao da se obrazovanjem zaista mogu premostiti socijalno uslovljene razlike. Možda je hteo da se publika zapita u koga Higgins u stvari treba da se zaljubi. U koga se zaljubljuje *Pigmalion*? U svoje delo, u samoga sebe? Zaljubivši se u izobraženu Elizu, Higgins bi možda samo potvrdio lojalnost klasi kojoj pripada i njenim vrednostima. Eliza je takoreći “slučajan uzorak”, i izabrana je upravo kao osoba koja je Higginsu nezamisliva kao ob-

210

---

12 *Selected Plays of Bernard Shaw* (New York: Dodd, Mead and Co., 1949), vol. I, str. 194.

13 Harold Bloom opisuje Shawovu dramu kao dražesnu priču o klasnim razlikama i apeteozi devojke iz radničke klase, koja se izborila za samopoštovanje (Harold Bloom, *Dramatists and Dramas* [Philadelphia: Chelsea House Publishers, 2005], str. 173).

14 Milton Crane, “Bernard Shaw's Dramatic Theory and Practice”, *Publications of Modern Language Association*, Volume LXVI, no. 6, 1951, str. 879–885; ovde str. 883.

jekt ljubavi. Na kraju, on se možda ne bi zaljubio u nju, nego u ono što je od nje obrazovanjem napravio: u delo sačinjeno prema kalupu koji se sastoji od znanja i vrednosti koje Higginsova klasa nameće kao opštevažee. Možda je Shawu zato stalo da Higginsov eksperiment ne bude sasvim uspešan.

Stvari se tu mogu izvrnuti naglavce. Harold Bloom će u kratkom osvrtu na Shawovu dramu objasniti da *Pigmalion* predstavlja inverziju romanse, te da je u podnaslovu dela "Romansa u pet činova" autor samoga sebe ironično protumačio. Pošto utvrdi da kod Shawa nikada nije reč o političkom ili filozofskom razmatranju, nego se uvek radi o sukobu između vitalnosti i sistema, Bloom će jednostavno poistovetiti Higginsa sa sistemom a Elizu sa vitalnošću. U komičnoj razradi tog sukoba, Eliza prestaje da bude osoba sa nedostatkom (obrazovanja), a Higgins se otkriva kao osoba kojoj nedostaje životna snaga. Tokom učenja, Eliza u stvari stiže svest o svojoj snazi i o Higginsovom nedostatku. Pošto sve romanse, i književne i životne, zavise

od zavodjenja, a zavodjenje opet od moći ili potencije, a ne od znanja, Bloom zaključuje da Higgins naprosto ne može zavesti Elizu, te onda ne može biti ni srećne romanse.¹⁵

ETNIČKI RASIZAM U OGLEDALU KLASNE ISKLJUČIVOSTI

Šta se može reći o *Prijateljima* ako ih uporedimo sa Shawovim *Pigmalionom*? Shawovi karakteri bitno su određeni klasom kojoj pripadaju. Selenićevi likovi podležu etničkoj determinanti. Selenić klasne elemente vidno potiskuje i prenosi na manje bitne likove u romanu, što je zanimljivo s obzirom na to da je uži kontekst priče presudno određen opštim miljeom socijalističke revolucije. Kao i kod Shawa, Selenićevi likovi su tipični predstavnici zajednica kojima po rođenju pripadaju;¹⁶ međutim, kod Shawa kulturni jaz prati liniju klasne podele, dok su kod Selenića kulturne razlike posledica pripadnosti različitim etničkim grupama. Shaw implicitno kritikuje klasnu isključivost; Selenić, naprotiv, potvrđuje kulturni jaz koji razdvaja dve etničke

211

15 Bloom, str. 172–173. Pravo pitanje je u stvari može li Eliza zavesti Higginsa; no, Bloom nam je ovde važan zbog toga što se poziva na koncept *élan vital* u tumačenju Shawove drame.

16 Kako to i inače čini u svojim tumačenjima proze, Ljubiša Jeremić razložno uopštava da Selenićevi "romaneskni likovi ovaploćuju izvesne reprezentativne, 'tipične' stavove", te na taj način nose narativnu strukturu koja treba da predstavi "sukobljena civilizacijska stanovišta" (Ljubiša Jeremić, "Lukava nedoslednost' Selenićevog romanesknog pisma: istorija, ideologija, politika kao uzaludan govor", u Predrag Palavestra [ur.], *Spomenica Solobodana Selenića* [Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004], str. 21–27; ovde str. 22). U svom prilogu za *Spomenicu*, Jeremić se takođe odlučuje, rekao bih s dobrim razlozima, da govori o ista tri Selenićeva romana o kojima je i ovde reč (Ibid., str. 21). Njegov načelan uvid u Selenićevo romansijersko delo jasan je i uglavnom tačan, te ćemo se još vraćati na njega.

grupe. Štaviše, kod Selenića nije reč samo o pukim razlikama već i o hijerarhijskoj opoziciji koja etničkim grupama dodeljuje viši, odnosno niži stupanj kulturnog razvoja. To je dovoljan razlog da se ukaže i na rasističke aspekte autorovog shvatanja etničkih razlika.

Prethodna tvrdnja može se pročitati i kao osuda pisca. Kako god, reč je o interpretativnom uvidu, koji ću ovde podržati navodima s početka romana. Kao i Shaw, Selenić započinje roman slikanjem miljea kojima pripadaju glavni junaci. Takav početak treba jasno da istakne razlike, koje obrazovanjem treba premostiti.¹⁷ Prikaz etničkog miljea iz koga stiže Istref puko je opšte mesto predstava koje su srpski čitaoci imali – i još ih imaju – o albanskim sugrađanima.¹⁸ Istref stiže u Beograd bežeći od krvne osвете. Samo pominjanje krvne osвете u vezi sa

kosovskim Albancima čitaocu sugerise predcivilizacijski karakter te etničke grupe. Nema mesta nedoumici: svi su “oni obuzeti istim tavnim podsticajem pastirskog katuna krcatog baštinskim jedinicama pradoba, naoružanog pračkom, kamenom sekirom, otrovnom strelom, pranagonom samoodržanja: krvnom osvetom, besom i pobratimstvom”.¹⁹ To su ljudi “krezubi”, prožeti “vonjem runa, kamena i loja”, ali istim tim vonjem i “blagosloveni”, te “mudri” i “pravedni”.²⁰ No, taj mali ustupak čovečnosti, koji im pruža jednom rukom, autor im drugom rukom odmah oduzima: jer, premda mudri, oni su u stvari “blago histerični, zblanuti veličinom i većitošću tajnih sila koje upravljaju ljudima, sćušni, skrušeni i zastrašeni nesposobnošću plemena da svoje vreme shvati i objasni”.²¹ Autor će ispred sebe is-

17 Neću se ovde posebno baviti jezičkim aspektom naglašavanja razlika, ali neka bude pomenuto da iskvareni srpski kojim se služi Istref ima istu funkciju u karakterizaciji lika kao i loš engleski koji govori Eliza. I u jednom i u drugom slučaju pogrešni izgovori su tu i da bi nasmejali publiku, odnosno čitaoce. Ta namera počiva na uverenju da autor, “staratelj” i publika pripadaju istoj grupi, kojoj očito ne pripada “štićenik/štićenica”. “Štićenik/štićenica” izvrgava se ruglu baš zato što vidljivo, to jest čujno ne pripada istoj grupi. Krajnja svrha takvog ismevanja nije u stigmatizaciji “drugog”, već je u homogenizaciji grupe kojoj i publika treba da poželi da pripada zajedno sa autorom i “starateljem”, koji joj pružaju priliku da se poistoveti sa pozicijom kulturne superiornosti. Zanimljivo je da i Shaw i Selenić, na razne načine, problematizuju takvu identifikaciju. Tek, srpska kritika nije imala sluha za takvu Selenićevu ironiju.

18 Brutalnu verziju jedne takve slike o Albancima izložio je Dimitrije Bogdanović u svojoj *Knjizi o Kosovu* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, ³1986 [1985]). Izlišno je u ovom kontekstu ukazivati na nedavne napise Dobrice Ćosića o Albancima.

19 *Prijatelji*, str. 12.

20 *Ibid.*, str. 15.

21 *Ibid.*, str. 16.

turiti samog Istrefa, da on umesto njega definiše podelu na dva sveta:

U jednom su ljudi retki i posebni, razbacani po pašnjacima, – jedan čovek u belom platnu, među dvadeset ovaca, ćutljiv i usamljen pod velikim nebom koje može sa okolnih vrhova, ako se popne na prste, rukom dohvatiti. U drugom su ljudi mravi, siti i gavanski²² bogati u svojim suvim i prostranim stanovima što su kao saće po velikim košnicama tako raspoređeni da u njim ni kurjak, ni mećava, ni lukavstvom, ni silom prodrjeti ne mogu. U jednom deci daju lepa islamska imena... U drugom ljudi imaju visoka bleđa čela, bezvoljne mišice i plitke cipele, jer nigde blata nema. Nad jednim orlovi lete. Po drugom tramvaji grme. U jednom lako ubijaju. U drugom, dugo umiru. U jednom žene kriju, pa iz njih decu vade. U drugom žene, belje od vila, u ružinom ulju okupane, providnije od anđela svima pokazuju, da bi ih svi po trgovima i bogomoljama poluobnažene obožavali.²³

Ovo nisu impresije dečaka koji je izmešten iz poznatog okruženja i nasilno bačen u jedan drugačiji svet. Naprotiv, to su misli zrelog Is-

trefa, koji već nekoliko decenija živi u Beogradu. Jer, i pošto je završio i škole i fakultet, Istref “i sada, kao i onda, smatra da su čovečanstvo i kosmos podeljeni na dva kraljevstva koja se međusobno ne poznaju, i u kojima se, naizmenično, ne zna za postojanje onog drugog”.²⁴ Ceo navedeni odeljak u stvari je topos diskurzivnog utvrđivanja podele na više i niže kulture. Koliko god jedno takvo opšte mesto bilo kondenzovano, ono će, pored referenci na prirodu i civilizaciju, ruralno i urbano, uvek sadržati i referencu na položaj žena, čija je svrha da nedvosmisleno naznači zaostalost ili napredak jedne kulture.²⁵ Kod Shawa, profesor Higgins uspostavlja razliku između sebe i Elize, između svoje i Elizine klase: on ima kompetencije da bude kulturni arbitar. Kod Selenića, pripadnik niže kulture Istref, koji obrazovanjem stiče pravo da sudi, to jest da mu se veruje na reč, izriče kulturnu presudu. Vlastiti elitizam, koji u sebi nosi i zametke etničkog rasizma, autor je podmetnuo svome junaku, učinivši ga tako nosiocem jednog svetonazora čija je, istovremeno, i nedvosmislena žrtva.

213

HIGGINS I HADŽISLAVKOVIĆ

Selenić, razume se, nije napisao rasistički pamflet, a Jasna Dragović-Soso nije neobavešten tumač, kome se tek tako potkradaju krup-

22 “Gavan” inače znači isto što i bogataš, pa se upotrebljena sintagma može preformulisati kao “bogataški bogati”.

23 *Prijatelji*, str. 21–22.

24 *Ibid.*, str. 21. Nema razloga da ovde komentarišemo zbrkane misli koje pripovedač pripisuje svom junaku. Tek, verujem da mu namera nije bila da pokaže da ni sve školovanje Istrefu nije pomoglo da jasno artikuliše svoje uvide.

25 Takva upotreba žena u stvari upućuje na sličnosti između zajednica čija se razlika želi naglasiti.

ni previdi. Gledano iz jedne posebne perspektive, Istref, nažalost, ostaje plošan karakter, koji se do kraja priče neće bitno promeniti. No, do njegovog preobražaja će ipak doći, i na to ćemo se vratiti u ovoj analizi. Zaista glavni junak *Prijatelja* jeste Vladan Hadžislavković. On pokreće priču i usmerava je u neočekivanim pravcima: svaki zaokret u pripovedanju (počevši od poziva Istrefu da se doseli u kuću Hadžislavkovića na Kosančićevom vencu) motivisan je čudima ovog obrazovanog mladog čoveka. Taj karakter izgrađen je dovoljno sugestivno da čitalac bez poteškoća može saosećati sa njim, pogotovo u dve epizode u kojima roman kulminira (protesti ispred vrata Istrefove sobe i pokolj svinja na kraju romana) a mladi Hadžislavković izlazi iz žanrovskih okvira komedije i zadobija tragične obrise.

214 Hadžislavković, engleski đak i ozlojeđeni istraživač života “kraljeubice Olivera Kromvela”,²⁶ pripadnik je građanske klase, što u kontekstu predratnog Beograda znači da potiče iz trgovačke porodice. To jeste adekvatna paralela sa društvenim statusom profesora Higginsa.²⁷ Kao i Higgins, Hadžislavković odluči da uzme šticećenika. Hadžislavkovićev šticećenik, kao i Higginsova šticećenica, pripada nižoj klasi, čija se kulturna inferiornost dodatno pojačava, videli smo, šticećenikovim etničkim poreklom. Iako se

u romanu to nigde izričito ne kaže, ima neuporedivo manje mesta za sumnju u to da je Hadžislavković zaljubljen u svog šticećenika nego što je to slučaj sa profesorom u Shawovoj komediji. Ljubav prema šticećeniku okrenuće odnos učiteljica i učenika u Selenićevom romanu naglavce. Drugim rečima, Selenić je izgradio odnos između Vladana i Istrefa koji je po svemu nalik na odnos između staratelja i šticećenice u Bloomovom možda preslobodnom čitanju *Pigmaliiona*.

Shaw u epilogu svoje komedije izričito tvrdi da se razlike između Higginsa i Elize ne mogu premostiti. Bloom, pak, taj nerazrešiv klasni raskol o kome govori Shaw vidi u stvari kao sukob između sistema oličenog u Higginsu i vitaliteta oličenog u Elizi. Reklo bi se da i Selenić liku šticećenika u svom romanu pripisuje životnu snagu. Jednako kao što je i oduzima poslednjem potomku Hadžislavkovića: Vladanova neizrečena ali jasno nagoveštena homoseksualnost trebalo bi da bude nesumnjiva naznaka za njegov nedostatak životne energije. Ali, stvari ipak nisu tako jednostavne. Selenić je izabrao dvosmislene označitelje vitalnosti i njenog odsustva kada je odlučio da ih predstavi u kategorijama seksualnih sklonosti, to jest heteroseksualnosti odnosno homoseksualnosti. Ako se uz to ima u vidu da je oličenje sistema pre Istref, u

26 “[M]oj zagriženi otpor prema uzurpatoru sa početka velike epohe prostote ipak je onemogućio pretvaranje istraživačke strasti u nauku”, objašnjava Hadžislavković svoju nemoć da izađe na kraj sa *genijalnom*, ili pak *bestidnom* i *divljom*, što zavisi od toga odakle se gleda, istorijskom ličnošću (*Prijatelji*, str. 161–162).

27 Dimitrijević objašnjava da su građanske porodice u novovekovnoj Srbiji predstavljale zamenu za plemstvo, i u parentezi duhovito dodaje: “Kao da čujem Selenića kako citira Pašića: ‘Kakvi ste mi vi Englezi, takav sam vam i ja Gledston’” (Dimitrijević, str. 4).

sprezi sa svojim novim prijateljima koji na silu naseljavaju zdanje na Kosančićevom vencu, nego sticajem istorijskih okolnosti poraženi Vladan, onda se *Prijatelji* otvaraju za tumačenja koja su krajnje neobična u kontekstu onoga što je književna kritika rekla o tom romanu.

Naime, ako se vitalitet predoči kao potentna heteroseksualnost, onda nije jasno kako on ide protiv sistema. Naizgled, vitalitet u proznom svetu *Prijatelja*, u čvrstoj sprezi sa heteroseksualnošću, razara sistem oličen u – čemu? U homoseksualnosti? U kom to svetonazoru homoseksualnost može stajati kao zamena za sistem? U kontekstu srpske kulture i književnosti takva sprega nije zamisliva. Naprotiv, u tom kontekstu heteroseksualnost crpi snagu upravo iz sistema. Sistem joj dodeljuje poziciju neprikosnovene životne snage, dok se homoseksualnost kao protivprirodna i naopaka isključuje iz sistema. Otuda, dok god se heteroseksualnosti pripisuje nesumnjiva životna snaga, a homoseksualnost se žigoše kao odsustvo te snage, sistem je u punom dejstvu, i ništa mu ne protivreči. Stoga Istref može istovremeno da oličava i potentnost i sistem.

U tom svetlu, Vladan se zapravo pokazuje kao pravi pobunjenik. On nastupa protiv sistema svom umnom i fizičkom snagom kojima raspolaže. Njegov homoerotizam u svojoj društvenoj uzaludnosti i beskorisnosti može se videti kao čisti *élan vital*, kao istinski i prvorazredni izraz neuklapanja i nepristajanja na sistem. Ta subverzivna strana poslednjeg potomka Hadžislavkovića još dobija na snazi kada se poveže sa specifičnim pogledom na porodičnu i na nacionalnu povest ovog oksfordskog studenta istorije.

KAD HADŽISLAVKOVIĆ PEVA O RODU

Odmah pošto je na početku romana predstavio milje iz koga je stigao Istref Veri, Selenić se upustio u prikazivanje socijalnog i kulturnog konteksta čiji je reprezentant Vladan Hadžislavković. I kao što nam je Istref, poput reflektora, sam osvetlio svoje poreklo, tako će i Vladan Hadžislavković svojim rečima ispričati priču o tradiciji kojoj pripada. No, to nije jednostavno prikazivanje sleđa porodičnih događaja koji su se nerazmrsivo isprepleli sa istorijom nacije. Hadžislavković se u stvari ruga svojim precima. To izrugivanje, međutim, nije bezazleno, pošto poslednji Hadžislavković, videli smo, nastupa u ime i umesto kulture kojoj pripada: on je metonimijska zamena za svoju naciju.

Reč je tu o naciji koja je polovinom 20. veka ponovo počela da vidi svoje istorijske korene u srednjovekovnim vladarskim porodicama. Selenić to “iskopavanje” srednjovekovnih temelja srpske nacije – jezikom svog, u engleskoj obrazovanog istoričara – naziva romantičnim “snoviđenjima”, i pripisuje ih tetka Lepši, koju, ne bi li otklonio svaku sumnju da je reč o ironiji, opisuje kao “nikada udavanog istoričara sa Kotež-neimara”.²⁸ Jovan Branković, prvi poznati predak na porodičnom stablu Hadžislavkovića, za Vladana je tek “hohštapler i zanesenjaka”, jer taj Branković je grofovsku titulu stekao tako što se caru Leopoldu I predstavio “kao izravni potomak srpskih despota Brankovića, za šta mu potvrdu dade u Peći Arsenije III po ceni od 150 dukata (potrebna je bila patri-

215

---

28 *Prijatelji*, str. 53.

jaršija, ne treba stoga patrijarhu odviše strogo suditi)”.²⁹ Nemilosrdan je Vladan prema svim pokušajima utvrđivanja i veličanja istorijskog kontinuiteta nacije:

Pravih dokaza da u našim venama kola i kap crne krvi iz prednje Indije ili Arabije – nema, isto kao što nema ni pravog osnova za tetka-Lepšinu tvrdnju da postoji srodnička veza, prvo seiza Jovana sa grofom Đorđem, zatim Đorđeva sa Brankovićima, a preko Brankovića, veza Hadžislavkovića sa Hrebeljanovićima, i na krajnjem genealoškom obzorju, preko carice Milice – sa Nemanjićima. Između snoviđenja tetka-Lepšinih i istine, pećina od naše istorije zjapi, mrak u kome se maštom sve može naslutiti, ali razumski ništa dokazati, pomrčina tako gusta da niti sasvim isključuje postojanje bilo koje veze, niti potvrđuje bilo kakvo trajanje nas Hadžislavkovića unatrag prema kakvom srednjovekovnom početku.³⁰

216

Svi Hadžislavkovići, pre 18. veka, zaključuje Vladan, bili su “raja”, a ne “zajednica zrelih pojedinaca i trajnih grupa sa pamćenjem o sebi i svešću o drugima”.³¹ No, i kad su se iz te različne mase izdvojili prvi pojedinci, kada su izbile prve grane na porodičnom stablu Hadžislavkovića, opet to nije bio sled predaka kojima se potomak ponosi. Jedan od njih je i “glavu crnog Đorđa Karađorđa morao oderati i opre-

miti da se na putu do Carigrada ne usmrđi”. Ne usteže se Vladan ni od slikanja detalja: “... ma koliko ne voleo da zamišljam našeg Milića kako lobanju oslobađa od suvišna mesa, mozak i oči brižljivo kašikom vadi, kako lobanju suši i pamukom je puni, svi su izgledi da je baš ovaj najvredniji srpski poklon Turčinu i Carigradu jedan Hadžislavković opravio za pošiljku”.³² Povest o podizanju kuće na Kosančićevom vencu 7 može se pročitati i kao alegorija o izgradnji srpske države. Hadžislavković insistira na grotesknosti te kuće, koju podiže opremač Karađorđeve glave:

Neočekivano i protivno svakom dunder-skom običaju, Milić je prema tom malom dvorištu isturio jednu dozlaboga neobičnu prostoriju, kao izbačaj sprata na turskim kućama, erker, ali u ravni tla, nekakav doksat ograđen staklom i sav išaran alegorijskim slikama po ugledu na čuvenu sobu “Teferić” u Miloševom Topčiderskom kornaku. Klasicistički stubovi sa jedne, a neverovatni turski dodatak sa druge strane, stroga “jevrovska” simetrija prostorija narušena sećanjem na begovske rasporede i stambene običaje, davali su kući sablasni i pomalo komični izgled kakve novosadske mašamotkinje u šalvarama, haremske plešačice u krinolini, srpske pastirice sa lepezom, šta li, svakako lik koji je Miliću pogodio jer ga je brižljivo smislio, tačno zna-

---

29 Ibid., str. 53–54.

30 Ibid., str. 54.

31 Ibid., str. 55.

32 Ibid., str. 64.

jući kako njegova lepota izgledati mora.
Turska bula sa rokoko šešišrom!³³

S obzirom na sve to, možemo se sada zapitati čime se Vladan Hadžislavković, kao potomak i predstavnik takve nacionalne tradicije i kulture, kvalifikuje za staratelja i učitelja mladom Albancu? Ponudivši istoriju *iskosa*, što je valjda i primereno pogledu jednog “pervertita”, Selenić ozbiljno podriva temelje na kojima počiva starateljska kompetencija jednog Srbina koji treba da ovaploti ključne karakteristike svoje nacije. Jedino Vladanovo obrazovanje ne podleže narativnoj subverziji; upravo je obrnuto, snaga te subverzije leži u visokom obrazovanju Hadžislavkovića. U tom obrazovanju Selenić može naći uporište za ispovest svog junaka koja ima dalekosežne istorijske konotacije. Okosnicu te alternativne nacio-

nalne povesti mogli su činiti prosvetiteljski i liberalni svetonazor, koji se nalaze i u osnovi Shawove obrade antičkog mita. Preobražaj Vladana Hadžislavkovića i Istrefa Verija sastojao bi se onda od njihove emancipacije od kolektiva i kolektivne svesti. Selenić je zaista mogao napraviti takav zaokret, dozvoliti transformaciju svojih likova, pa čak i njihovu romansu, ali to nije učinio. Mogli su *Prijatelji* biti i dirljiva priča o mladom čoveku koji se ne snalazi u novim istorijskim prilikama i pruža otpor promenama iz najdubljih moralnih razloga koji se protive revolucionarnom/kolektivnom nasilju. I u tom slučaju njegova homoseksualnost mogla je biti oznaka za nepripadanje sistemu koji pojedince razvrstava na osobe prvog i drugog reda prema jednom određenom kalupu. Ali ni ta priča nije zanimala ni Selenića ni njegove kritičare.

217

---

33 Ibid., str. 68–69. Paralele između Milića i Miloša (Obrenovića), te Milićeve kuće i srpske države koja se vidi kao neprekidno rastrzana između Istoka i Zapada znakovite su i tendenciozne. I opet je figura žene ta koja otelovljuje značke nazadnjaštva i napretka.

“O kući, rode, hoću da ti pojem – ne pesmu starostavnu, uz gusle, unjkavim glasom seljačkog predanja; ni pesmu nazdravicu, uz pileći pijuk ciganskih ćemana i kupu rujna vina; još manje 'tajne misli, bolne i zloslutne' neke pesme jesenje i elegične. Ne! Nikako. Baš o ovoj, pravoj kući od cigala i maltera, sandal-drвета i pregrada lesonitskih, orahovine i tesana kamena, mojoj kući što me, oronula, umornog okružava svojim sobama, tavanom i podrumima kao jastuk-bedemima oko kakve svete ličnosti u okruženju i samozatočenju – alzo, kratko i obično, o Kosančića vencu broj sedam, domu Hadžislavkovića pisati hoću. Jer ko će, ako ja ne napišem?” (Ibid., str. 36) – tim rečima započinje svoju hroniku Hadžislavković, hroniku, dakle, koja se čita i kao alegorija o srpskoj državi. Pri tom, kad kaže “rode”, nije jasno na koga Hadžislavković misli. Adresat hronike je Istref, pa bi se moglo razumeti da Vladan Hadžislavković smatra da po nekom drugom, neetničkom načelu, Istref i on pripadaju istom rodu i narodu. A moguće je i da se Hadžislavković preko Istrefa obraća vlastitom “rodu”, to jest *svom* srpskom narodu.

O VLADANU I ISTREFU PONOVO, IZ DRUGOG UGLA

Kao što sam rekao, Selenić parodira pigmalionski predložak da bi izrazio sumnju u mogućnost razumevanja između onih koji se razlikuju (socijalno, kulturno, etnički). Potvrda da te razlike ipak mogu da se premoste izvodi se prema pigmalionskom obrascu iz romantičnog aspekta priče. Stoga Selenić najjače interveniše u ravni nagoveštene romanse između *prijatelja*, za koju je od samog početka jasno da neće imati srećan kraj. Prvo, Hadžislavković se odmah zaljubljuje u mladog Verija, dok se Higgins postepeno zaljubljuje u Elizuu; stoga je u *Prijateljima* obrazovanje instrument zavođenja, dok je u *Pigmalionu* uzrok zaljublivanja. Drugim rečima, zaljubljenost u Selenićevom romanu ništa ne dokazuje, ona je u stvari puki pokretač radnje.

218 Kod Shawa, Higginsova potisnuta naklonost prema Elizi potvrda je njenog društvenog uspona. Ako se za trenutak priklonimo blumovskom čitanju, ne čudi što je Vladan neuspешan zavodnik, jer zavođenje zavisi od moći ili potencije, a ne od znanja.

Drugo, staratelj i šticećenik istog su pola. U kontekstu srpske kulture, to takođe čini njihov ljubav nemogućom. Dakle, ne samo što na-

ivno misli da će šticećenika zavesti svojim znanjem, Vladan još i veruje – razume se, pogrešno – da nema ničeg spornog u tome da zavede osobu istog pola. Ta njegova namera jednako je smešna i naopaka koliko izaziva i nelagodu. Nema mnogo čitalaca u Srbiji koji bi i danas oprostili autoru da je prikazao takav ljubavni odnos. Tek, ni u tekstu nema naznaka da je autor tako nešto uopšte i pomislio. Tu se mladi Albanac pokazao kao pouzdan čuvar srpske doličnosti.

Treće, Shawov profesor Higgins pripada klasi koja ima moć da oblikuje englesku kulturu. Vladan Hadžislavković predstavlja poraženou klasu. Njegova kultura u novim društvenim prilikama još je samo predmet izrugivanja. Zato je i njegov prosvetiteljski poduhvat smešan i unapred osuđen na propast. Istref vrlo brzo shvata ko ima moć da oblikuje društvo, i bez krznanja se priklanja pobednicima. To što će ga šticećenik napustiti, Hadžislavković vidi kao konačan poraz i gubitak svakog smisla. Spas od takvog kraja očajni Hadžislavković vidi u promeni uloga: staratelj i šticećenik zameniće mesta i postati učenik odnosno učitelj,³⁴ što je četvrti vid parodijskog izokretanja. No, razlaz je ipak neminovan, čime se konačno negira pigmalionski obrazac.

---

34 Iako Hadžislavković kaže Veriju da se bogati preuzimajući ono što su Albanci, kao narod, i Istref, kao pojedinac, doneli iz svoje kulture, kao i onime što su oni preuzeli iz njegove kulture i to propustili kroz svoju “islamsku, arnautsku, bregovsku alhemiju” (*Prijatelji*, str. 215); iako oduševljeno otkriva da su “negde između sedmog i trinaestog veka u samu osnovu svih helensko-hrišćanskih mitova ugrađena verovanja i učenja muslimanskih pesnika, filozofa, naučnika i državnika” (*Ibid.*, str. 211) – njegovo prihvatanje *tudje* kulture svešće se na nošenje belog kečeta i šarenih patika-čarapa; na “mahnito” duvanje u zurle; i na zapevanje “beskrajnih šiptarskih balada” prodornim, unjkavim glasom u monotonom ritmu (*Ibid.*, str. 216).

SUKOB CIVILIZACIJA

Unutar kog svetonazora pigmalionski rasplet nije moguć? Prozni svet *Prijatelja* sugerije dva odgovora na to pitanje. Prema prvom, razlike između kultura su nepremostive. Stoga su sukobi između kultura neminovni i imaju katastrofalne posledice. Drugi odgovor upućuje na istorijske okolnosti revolucionarnog prevrata: poraženu klasu pregazila je bezlična revolucionarna rulja, pa pripadnici te klase ne mogu računati na bilo kakav povoljan ishod. Ali drugi odgovor samo je podvarijanta prvog. Dovoljno je da se zapitamo odakle stiže ta rulja, gde su bili nasilnici pre krupnih istorijskih promena, da bismo, uz pomoć *Prijatelja*, shvatili da je to jedan drugi svet, koji je u civilizacijskom sukobu sa poraženom klasom.³⁵ Ta masa, koja u svom nadiranjju ruši i uništava sve pred sobom, samo je u jednom, ali onom najbitnijem, aspektu superiorna: ona je ovaploćenje životne snage. Zato nema spasa od tih varvara punih života. To je autorov temeljni pogled na društvo, i na njemu počiva slika sveta u *Prijateljima*. Političke razlike između društvenih grupa taj roman prevodi u

ravan nepremostivih kulturnih razlika, gde politička sredstva postaju nedelotvorna, a sukobi se rešavaju pukom silom, koju autor iz nekog razloga povezuje sa *élan vital*.

Svoje shvatanje političkih sukoba Selenić propušta kroz hadžislavkovićevsku optiku, u čijoj žiži Kromvelovo kraljeubistvo postoje paradigmatičan primer za “pogubnu istinu o moralu prevratnika koji na zemlji htedoše raj ljudski vaspostaviti”.³⁶ Ta istina svedoči o neminovnosti “brzog raspada asketske etike nižih klasa bez tradicije i bez jake potpore u stolicima negovanim i utvrđivanim boljim običajima”.³⁷ Jer, “sposobnost da poštujemo tek nekoliko neobilaznih zabrana, ispred kojih se završava divljaštvo, stiče se generacijama”.³⁸ Dakle, ono što kulturu razlikuje od divljaštva jeste poštovanje nekoliko zabrana. Za formiranje tog poštovanja potrebne su generacije. Razlici između divljaštva i kulture analogna je razlika između “raje” i “zajednice zrelih pojedinaca i trajnih grupa sa pamćenjem”.

Vladan Hadžislavković reprezentuje kulturu jer je potomak kakvih-takvih predaka, o ko-

219

---

35 Selenićevim odgovorima Predrag Palavestra dodaje još jedno objašnjenje za “izumiranja i gašenja čitave jedne civilizacije”: “On [Selenić] prati tokove duhovnog samospoznanja i civilizacijskog opstanka cele jedne velike kulture [srpske], žrtvovane Istoku radi bezbednosti Zapada, i tako od jedne zatvorene teskobne drame opstanka na periferiji velikog sveta pravi veliku dramu savesti današnje civilizacije, koja se, prepuštanjem nekih svojih delova na milost i nemilost nasilju, na izvestan način i sama potvrđuje kao saučesnik u zločinu” (Predrag Palavestra, “Poetika građanskog poraza”, u *Književnost – kritika ideologije* [Beograd: Srpska književna zadruga, 1991], str. 166–189; ovde str. 184, 166–167).

36 *Prijatelji*, str. 163.

37 Ibid.

38 Ibid., str. 164.

jima se formiralo kakvo-takvo pamćenje. Istref Veri očito potiče iz “raje”. No, izdanak “raje” istovremeno je i *netaknut i čist*, i Hadžislavković hoće da ga *odbrani od neopranih propovednika*.³⁹ U tome ne uspeva, jer mu ne polazi za rukom da zavede mladog Albanca. Neuspeh nije posledica nedovoljnog znanja učitelja, nego je uslovljen učiteljevom malom životnom snagom. Učiteljeva životna snaga je mala ne zato što je on reprezentant jednog blumovski shvaćenog sistema ili hadžislavkovićevskog morala (koji se stabilizovao u nekoliko generacija potomaka otpravitelja glava), nego zato što je on naprosto – peder.

220 Potencijalno bogate, Seleničeve figure ipak ostaju banalne i promašene: homoseksualnost Vladana Hadžislavkovića sugerše manjak životne snage, što je pandan društvenoj slabosti poražene klase. Kada se nemoć u pronalaženju političkih rešenja metaforički predstavi kao nedostatak životne snage (a ne, recimo, kao posledica društvenih okolnosti koje su rezultat političkih delovanja), a taj nedostatak životne snage predoči analogijom sa normativno nedopustivom seksualnošću, čija se navodna pervertiranost ogleđa u biološkoj nemoći da se obezbedi potomstvo, onda u takvoj slici društva i poraz postaje neminovan. Seleničev roman nedvosmisleno sugerše da je razumevanje između *prijatelja* nemoguće iz dva razloga: prvi je homoseksualnost Vladana Hadžislavkovića a drugi et-

ničko poreklo Istrefa Verija. Selenić poseže za biološkim i etničkim preprekama kao narativnim rešenjima koja treba da osujete *romansu*. Pošto je pokazao da ljubav (čitaj: razumevanje) nije moguća, Selenić u prvi plan može da istakne političko-ideološki sukob koji je samo naizgled neumitan i fatalan usled revolucionarnih istorijskih prilika.

KRITIKA O “PRIJATELJIMA”

Autorov narativni trik slediće tumači *Prijatelja*, čak i oni najbolji među njima:⁴⁰ oni će naprosto prećutati ono što je u romanu očito. Za razliku od nešto pouzdanijih kritičara, Predrag Palavestra će svojom interpretacijom razoriti i ono malo smisla u Seleničevom romanu, ugravši ga u kalup svog krajnje ideološkog koncepta “književnosti kao kritike ideologije”. Naime, koncem osamdesetih, ovaj kritičar će oglašiti “kritičku misiju razobličavanja ideoloških laži i ohrabrenja ljudske samosvesti pred različitim oblicima istorijskog nasilja”,⁴¹ a Selenića će videti kao jednog od najistaknutijih “misionara”. Pustimo sad to što je za Palavestru jedina ideologija ona komunistička; bitno je da građanska klasa – kako je vidi naš “ideolog” kritičke književnosti – nema svoju ideologiju, već samo kulturu, koja je uništena “pod udarom rušilačkih pokreta”.⁴² Za Palavestru, ta kultura isto je što i “srpska građanska svest”, koja je “izgubila korak s istorijom, prepustila inicijativu

---

39 Ibid., str. 165.

40 Mislim tu na tekstove Ljubiše Jeremića, Vladislave Ribnikar i Mihajla Pantića u *Spomenici Slobodana Selenića*.

41 Palavestra, “Poetika građanskog poraza”, str. 173.

42 Ibid., str. 166.

svojim prirodnim protivnicima i sagnute glave pristala na službu i podaništvo (kao na nastran i neprirodan seksualni odnos) onoj klasi koja je bila u usponu i već čvrsto jahala na rušilačkom talasu istorije”.⁴³ Ne vredi sad opominjati kritičara kako Vladan Hadžislavković – nosilac “srpske građanske svesti” lično – ne pristaje na “nastran i neprirodan seksualni odnos”, nego ga zapravo priželjkuje sa svojim albanskim štićenikom, jer u takvoj slici onda nema ničeg podaničkog i sramotnog; naprotiv, u tom slučaju “jahači” istorije dočekuju se s uzbuđenjem i radošću.⁴⁴

I Ljubiša Jeremić, znatno pouzdaniji i procljiviji kritičar od Palavestre, pravi sličan pre-vid. No, i pored toga Jeremićevo razumevanje Selenića neuporedivo je bolje i podsticajnije od interpretativnih promašaja neuverljivog propagatora “kritičke književnosti”. Jeremić objašnjava da svi Selenićevi romani imaju tri ključna svojstva: 1) specifičan izbor teme, 2) dramsku strukturu, 3) reprezentativne karaktere. Teme kojima se Selenić bavi izrazito su aktuelne i provokativne u ideološkom, istorijskom i moralnom smislu. Dramski sukobljeni motivi u vezi sa tim temama oličeni su u protagonistima

koji se i doslovno sukobljavaju “u nerazmrsivom spletu antagonizama”. Konačno:

Posebnost Selenićevog romana nalazimo i u oblikovanju romanesknog lika – protagoni-
ste. Lik nije izveden iz spoljne socijalnopsi-
hološke karakterizacije nego iz jezgra svoje
misaonosti, svog govora i svoje svesti o sebi,
o vrednostima svog pogleda na svet. Otuda
se u Selenićevim romanima može govoriti
kao o strukturi sukobljenih civilizacijskih
stanovišta, dramatično i sudbonosno suko-
bljenih antropoloških perspektiva.⁴⁵

Jeremić zaključuje da Selenić takvom narativ-
nom strategijom artikuliše jednu svoju “dublju
opsesiju”

fatalnim sukobom raznorodnih kulturnih
sfera karakterističnih za Balkan i Srbiju, i u
tome je očito naglašeno interesovanje ovog
pisca za sudbinu srpske građanske klase ko-
ja je nekada bila nosilac društvene moći i
ugleda, i kao takva se našla prva na udaru i
pred prekim sudom nove “revolucionarne”
pravde sredinom XX veka.⁴⁶

221

---

43 Ibid., str. 172.

44 O srpsko-albanskim odnosima – središnjoj temi *Prijatelja*, koju kritika uglavnom zaobilazi – Palavestra 1989. godine piše: “Sadašnja politička kriza u jugoslovenskoj federaciji... vezuje se pretežno za neravnopravan položaj Srbije u jugoslovenskoj zajednici naroda, i za srpsku politiku koja ne pristaje na to da se, na tlu Srbije i na račun srpskog naroda, osnuje druga albanska država na Balkanu” (Predrag Palavestra, “Moderna srpska kultura i srpsko pitanje”, u *Književnost – kritika ideologije* [Beograd: Srpska književna zadruga, 1991], str. 20–47; ovde str. 20–21).

45 Jeremić, str. 22.

46 Ibid., str. 23.

Konačno, prema Jeremićevom mišljenju, ta *dublja opsesija fatalnim sukobom* našla je svoj izraz i u početnoj situaciji *Prijatelja*:

Hipotetična početna situacija, kao istraživačka hipoteza, u Selenićevom romanu, na primer, u *Prijateljima*, može se iskazati kao: šta bi bilo, kad bi – ma koliko to neverovatno bilo – jedan mlad čovek, dekadentni i dobrobrano degenerisani potomak nekada ugledne beogradske građanske porodice uzeo pod svoje divljačnog momčića Albanca da bi od njega pokušao pigmalionski da izgradi ličnost koja bi umela da izbegne uticaju prostačke “nove klase”.⁴⁷

Oprostimo profesoru Jeremiću za *neprostačku* sintagmu “dobrano degenerisani”,⁴⁸ on ju je

upotrebio sledeći mig samoga pisca. Jeremić je dobar čitalac, pa nije propustio piščevu sugestiju da poslednjem Hadžislavkoviću nedostaje *élan vital*. Tek, nizom uglavnom stereotipnih narativnih spona (analogijama između likova i važnih istorijskih ličnosti, alegorijskim povezivanjem fiktivnih radnji sa istorijskim događajima, porodičnim povestima koje se ukrštaju sa istorijom kolektiva), junaci *Prijatelja*, videli smo, zaista reprezentuju kulture kojima pripadaju. Štaviše, zaista se i sukobljavaju usled nepokolebljive odanosti svom pogledu na svet. Nije sporno ni to da se Hadžislavković pigmalionski nada da će svom štićeniku “bliskim učini[ti] moral duhovnih pojmova dobra i zla, vrline i greha, ukusa i prostote, da bi [mu] na taj način učinio manje ubedljivim [...] neprikosnovene bregovske ideale krvi”.⁴⁹ Tačno je i da su nje-

47 Ibid., str. 24.

48 Palavestra će reći “nezdrave sklonosti”: “Roman *Prijatelji sa Kosančićevog venca* 7 (1980) bio je, reklo bi se, neka vrsta iznuđenog povlačenja od otvorene konfrontacije dva protivnička morala na temu neprirodne – pa zato i neodržive – vezanosti dva suprotna sveta: statičnog i klonulog građanskog intelektualca sa dekadentnim i nezdravim sklonostima, i dinamičnog, zdravog albanskog momčića, koji od testeraša, pod blagom rukom svog zaljubljenog zaštitnika, prerasta u čoveka novog doba” (“Poetika građanskog poraza”, str. 170). Ovo je očit primer prenošenja klasnog i političkog konflikta u kategorije etničkog sukoba, za koji *kritičar ideologije* bez ustezanja tvrdi da je rezultat neprirodne i neodržive vezanosti dva sveta, pa piše građanskog i socijalističkog, a misli srpskog i albanskog. Sve to krajem '80-ih, očito s uverenjem da je srpska strana odnela pobjedu. Jer, ako je Selenić 1980. bio prinuđen da se povuče “od otvorene konfrontacije”, krajem osamdesetih, Palavestra misli da više nema razloga za povlačenje. Uzgred, nije tačno da albanski momčić prerasta u čoveka novog doba pod blagom rukom svog zaljubljenog zaštitnika. On će postati čovek novog doba upravo zato što je tu ruku odbacio, što je jedan od osnovnih motiva u romanu. No, Palavestra se očito zaneo kritikom ideologije u romanu, pa mu izmiče nekoliko ključnih scena.

49 *Prijatelji*, str. 235.

gova “pigmalionska nadanja”⁵⁰ doživela tragičan krah. No, je li to bio krah pod pritiskom “boljševičke revolucije”⁵¹ i navale “uljeza u građanski svet”⁵² Da li je sve to dovoljno da se zaključiti da je u *Prijateljima* reč o slomu “bledih izdanaka okretne srpske čaršije” pred naletom “ništitelja”, “horde u ratničkom pohodu”, koja se komeša, gura, dovikuje, psuje i trupka teškim cokulama, što podseća na preteći bat koraka zatalasanih masa revolucije?⁵³

Pre nego što odgovorim na ova pitanja, još malo o hadžislavkovićevoj pedagogiji. Uprkos porazima, Hadžislavković uporno odbija organizističku “misao o individualnoj samobitnosti svake kulture, o duševnoj zatvorenosti svake civilizacije ponaosob, o nemogućnosti međusobnog uticanja i razumevanja”.⁵⁴ “Špenglerova kula vavilonska”, gde “svaka kultura ostaje dosledno zatvorena i sama u svojem rađanju, trajanju i umiranju”,⁵⁵ za njega nije prihvatljiva slika sveta. Međutim, sve ono što je neprihvatljivo Selenićevom nesrećnom pedagogu, prihvataju bez ustezanja tumači *Prijatelja*. I obrnuto, ono što je najdragocenije Hadžislavkoviću – vera u “jedinственu kosmičku civilizaciju”⁵⁶ – ne prihvata nijedan kritičar Selenićevog

romana, izuzev dobronamerne Jasne Dragović Soso. Evo nekih primera:

Jeremić: “Izvesno pesimističko viđenje bitno obeležava Selenićeve romane u svakom pogledu, pa bi se moglo reći da njihov glavni efekat otud i proističe – iz ubedljivog i potresnog predstavljanja jedne drame sukobljenih socijalnih i kulturnih sfera, pri tome drame koja se mora fatalno razrešiti, po cenu stradanja i propadanja upravo onih vrednosti koje nikako ne bi smele propasti.”⁵⁷

Mihajlo Pantić: “Imanentna različitost manifestuje se u obrazinama i figurama sekundarnih različitosti, društveni život je neka vrsta karnevala bez maski, niko ne potencira različitost ali je ona naprosto očevidna. I tu različitost ne može ništa prevazići, čak ni ljubav, ni ona realizovana, kakva je u romanu *Očevi i oci*, ni ona nerealizovana, tabuisana, kakva je u romanu *Prijatelji*.”⁵⁸

223

Svetozar Koljević: “Ukratko, i kod Selenića je, kao i u svakodnevnom životu, jezik kraj-

---

50 Ibid.

51 Palavestra, “Poetika građanskog poraza”, str. 185.

52 Ibid., str. 177.

53 Ibid., str. 171–172. Tako Palavestra vidi *ništiteljski* elan revolucije.

54 *Prijatelji*, str. 235.

55 Ibid., str. 236.

56 Ibid., str. 237.

57 Jeremić, str. 24.

58 Mihajlo Pantić, “Slika drugog u romanima Slobodana Selenića”, u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Slobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 15–20; ovde str. 19.

nji i najpouzdaniji svedok o nepouzdanosti razumevanja ljudi koji su programirani u različitim kulturnim kodovima, a inventivnost s kojom Selenić koristi te jezičke mogućnosti sasvim je izuzetna u istoriji srpske proze.”⁵⁹

Bojana Stojanović Pantović: “Oblik se rađa iz onoga što je bez oblika. A može uskrsnuti jedino ako je biće bilo individualizovano. Vladan Hadžislavković je to postigao sa sobom, izloživši se tako smrtnom zagrljaju različitosti.”⁶⁰

I neizbežni Palavestra: “Kada tu istoriju nesreće i izgubljenih dodira transponuje kao formu civilizacijskog sudara oprečnih ideja i energija – na primer, kroz temu o porazu i drami građanskog sveta u boljševičkoj revoluciji – Selenić duhovnoj i istorijskoj podeljenosti balkanskog podneblja daje gornju kulturno-antropološku perspektivu.”⁶¹

Ta apsolutna uverenost da u proznom svetu Selenićevih romana, pa tako i *Prijatelja*, svaki susret

sa drugim i nepoznatim (recimo, klasnim ili etničkim) mora imati negativan ishod, rezultat je ispravno shvaćenih narativnih postupaka (čak ih je i Palavestra razumeo). Pri kraju priče o Vladanu i Istrefu autor te postupke sklanja u drugi plan a kritika ih prećutkuje. A stvari su vrlo jednostavne, iako Vladan Hadžislavković hoće da veruje u “jedinственu kosmičku civilizaciju”, za kritiku, čin njegove vere nije dovoljno autentičan jer ga je autor napravio slabićem i pederom.

Krenimo redom: pigmalionski obrazac podrazumeva krupne razlike (ontološke, socijalne, kulturne, etničke) između stvaraoca, učitelja, staratelja, s jedne, i dela, učenika, štićenika, s druge strane. U *Prijateljima*, razlika (socijalna, kulturna, etnička) definiše se između mladog, školovanog Srbina i divljačnog albanskog dečaka.⁶² Hipoteza je da se obrazovanjem mogu premostiti razlike. Nosilac hipoteze je učitelj i staratelj. Njegova kompetencija proističe iz solidnog istorijskog obrazovanja. Dakle, neobrazovani Albanac treba da dobije znanje od prosvetćenog Srbina, koji veruje u jedinstvenu kosmičku civilizaciju i time opravdava svoj pedagoški rad. Ljubav učitelja prema

59 Svetozar Koljević, “Susreti srpske i engleske kulture u delu Slobodana Selenića”, u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Slobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 125–238; ovde str. 137.

60 Bojana Stojanović Pantović, “Motivacija u romanu *Prijatelji sa Kosančićevog venca* 7 Slobodana Selenića”, u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Slobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 119–123; ovde str. 123.

61 Palavestra, “Poetika građanskog poraza”, str. 185–186. Da ponovimo: Selenić izgubljeni dodir transponuje kao civilizacijski sudar i to duhovnoj i istorijskoj podeljenosti daje gornju kulturno-antropološku perspektivu.

62 Iz milošte će Vladan tokom čitavog romana oslovljavati Istrefa sa “konjče”.

učeniku ne može potvrditi učenikov napredak, jer se Srbin zaljubio u Albanca i pre nego što je započeo proces učenja. Tek, uprkos trudu učitelja i marljivosti učenika, eksperiment nije uspeo. Za neuspeh su krivi i učitelj i učenik, ali i revolucionarna rulja “rušitelja i ništitelja”,⁶³ koja preotima štice učenika od staratelja. Kritičari sa Palavestrom na čelu dodaju: kriva je i komunistička ideologija i socijalistička država. Iz svega sledi da su razlike nepremostive. Drugim rečima, u drugačijim istorijskim prilikama, neki drugi učitelj i učenik, koji se po nečemu bitno razlikuju, takođe se ne bi razumeli. Kako kritičari dolaze do tog opšteg zaključka? Videli smo kako je do njega došao Selenić; ali, moraju li kritičari da ga ponove bez ikakve ograde?

SVOĐENJE “PRIJATELJA”

Krenimo ispočetka. “Dobrano degenerisani” mladi Srbin bira za svog štice učenika neobrazovanog i zbunjenog dečaka Albanca. On bi da ga podučava zato što se zaljubio u njega. Kada oseti da više nema uticaj na štice učenika, učitelj pristaje da postane učenik i poteže najjače argumente o univerzalnom prožimanju civilizacija, kultura, tradicija. Koljević pronicljivo podzreva da su sve te priče “možda u stvari samo maska njegove homoseksualne strasti prema Istrefu”.⁶⁴ Učeniku se ne dopadne učitelj, i ne dođe do prožimanja kultura. Bar ne u tom konkretnom slučaju.

Uzajamno razumevanje i prožimanje ipak će se dogoditi u kući Hadžislavkovića, ali izvan Vladanove sobe, po hodnicima i prostorijama u kojima su se smestili “uljezi u građanski svet”. Selenić od početka jasno pokazuje u kom će pravcu ići intelektualni razvoj albanskog dečaka. Istref Veri zaneseno čita roman *Kako se kalio čelik*.⁶⁵ Sasvim racionalno i opravdano, on u revolucionarnim gibanjima vidi šansu za sopstveni društveni uspon. Štaviše, on će bez ozbiljnijeg dvoumljenja odbaciti svoju “plemensku” tradiciju i prihvatiti jednu sasvim drugačiju kulturu i novi identitet. Drugim rečima, postaće čovek novog doba. Ali, kritičari, zajedno sa autorom, ponavljaju da su civilizacijski sukobi između osoba programiranih u različitim kulturnim kodovima neminovni. Zašto? Pa zato što im se ne dopada čovek novog doba sa svojom revolucionarnom kulturom i novim identitetom. Šta je, uostalom, ta kultura dala Albancu, pitaju zajedljivo i autor i kritičari. Recimo, Palavestra: za njega je “paradigma pobiđeničke kulture”

225

albanski pečalbar Istref (iz romana *Prijatelj*), koji svoj put kroz beogradske društvene slojeve započinje u podrumu s ugljem, prva krila dobija uz toplog zaštitnika sa Kosančićevog venca, a završava u konfekcijskom stanu na Novom Beogradu, sa konfekcijskim dobrima i insignijama svih njemu sličnih konfekcijskih građana-prido-

---

63 Palavestra, “Poetika građanskog poraza”, str. 180.

64 Koljević, str. 130.

65 U srpskoj kritici, kao i za samog autora, to je tek jedno u nizu Istrefovih negativnih obeležja.

šlica, utopljenih u bezličnoj masi programiranoj za podanike.⁶⁶

Ako ste pomislili da naš zagovornik kritičke književnosti ima problem samo sa Albancima, krivo ste ga razumeli. Sledeći autora,⁶⁷ on oštro kritikuje i “srpskog malograđanina”

i to prvenstveno novog, savremenog, socijalističkog malograđanina, koji je na sebe navukao konfekcijsku i potrošačku kulturu trećeg reda, a u duši ostao polutan, na pola puta između dve razorene civilizacije – seoske i gradske, patrijarhalne i građanske.⁶⁸

226 Dakle, Istref živi u stanu u soliteru, na mrskom Novom Beogradu, i vozi loša kola.⁶⁹ Mogao je onda ostati i u podrumu, ili na svom bregu, među ovcama, jer svejedno je, na bregu ili u soliteru, ako se popne na prste, dohvatiće nebo. Istina, u tom soliteru on je konfekcijski jednak sa ostalim građanima-pridošlicama, pa i sa konfekcijskim srpskim malograđanima, ali to ne valja, sve su to polutani i puki podanici. Zato se ta njihova jednakost ne računa. Trebalo je da Istref ostane autentičan Albanac, pa da se sretne sa autentičnim Srbinom, i da onda sve pršti od civilizacijskog sudara.

Da probamo još jednom. Reprezentant srpske kulture, koja, videli smo, ionako ne vre-

di mnogo, hoće da podučava malog Albanca jer se zaljubio u njega. Učenje se izjalovi zbog socijalnih potresa izazvanih revolucijom, i jer je Istref “ravnodušan i intelektualno tup”.⁷⁰ Iz čega sledi da su civilizacijske, kulturne i moralne razlike nepremostive, a ako ipak pokušamo da ih razumemo, naći ćemo se u smrtnom zagrljaju sa njima.

Ne vredi, kako god da čitamo Selenićev roman, na kraju uviđamo da autor nije uspeo da uobliči ništa više od banalne organicističke slike o smeni ili sukobu civilizacija. Sukob će, prema toj slici sveta, u svoju korist rešiti ne naprednija, humanija, kulturnija, već jača civilizacija. Da bi ispričao takvu priču, autor je izabrao narativni obrazac koji tradicionalno posreduje jednu drugačiju sliku sveta, u kome su mogući kulturni preobražaji i prožimanja. Taj obrazac je temeljno podrio da bi nam predočio *Vavilonsku kulu* “raznorodnih kulturnih sfera karakterističnih za Balkan i Srbiju”. U svoj roman Selenić je utkao nekoliko niti na koje ovdašnja kritika i publika nepogrešivo pogrešno reaguju: odnos Srba i Albanaca, homoseksualnost, poraz srpske građanske klase, silazak s brda novih varvara koji su strašni u svojoj potentnosti, sudar civilizacija, izolovanost kultura – dakle čitav jedan arsenal *korisnih* konceptualnih alatki za rešavanje društvenih sukoba. Roman je objavljen 1980, Albanci su izašli na ulice 1981.

66 Palavestra, “Poetika građanskog poraza”, str. 178.

67 Svi oni su, reći će Vladan Hadžislavković, “Seldžuci u svojim dvoiposobnim i trosobnim stanovima”, “sa debelim ženama” i “'zastavama' i 'škodama'” (*Prijatelji*, str. 281).

68 Ibid., str. 179.

69 “Famozne marke Vartburg” (Dimitrijević, str. 4).

70 Stojanović Pantović, str. 122.

LICE I NALIČJE HOMOEROTIZMA

Upućeni čitalac već se odavno s dobrim razlogom pita zašto se ovde u prvi plan ističe isključivo pigmalionski obrazac, kada prožimanje edukativnih i erotskih – homoerotskih pogotovo – impulsa u predaji i prihvatanju znanja ima svoje klasično uobličjenje ne u mitu o Pigmalionu, nego u načelima prema kojima je radila Platonova Akademija. Nema razloga da se upuštamo u ispitivanje antičke pedagogije opisane u Platonovim dijalozima;⁷¹ ovde ću skrenuti pažnju na to da se ljubav u tom pedagoškom obrascu ne pojavljuje samo kao sklonost ka mudrosti već i kao naklonost prema *podesnim* dušama, prijemčivim za reči koje navode na ispravan život.

Ambicija da se *podesna* duša sačuva od zala kojima je kušaju istorijske prilike, videli smo, stoji iza pedagoških napora neobičnog Srbina iz *Prijatelja*. Uzvišenost starateljskih namera začetih u ljubavnom zanosu Vladana Hadžislavkovića – taj zanos sada razumemo i kao radost (istina privremenu) u prepoznavanju *podesne* duše (koja će se na kraju ipak ispostaviti kao *ne-podesna*) – jasno se ističe u kontrastu sa jednim drugim pokušajem da se zavede mladi Veri. Naime, Sadik, još jedan Albanac koji posle rata stiže u Beograd, pokušaće takođe da privoli Istrefa na seksualan odnos. Za razliku od čed-

nog Vladana, kome je dovoljno da uzme Istrefovu ruku i dugo je i nežno miluje,⁷² Sadik će odmah svoj “ukrućeni organ” gurnuti u Istrefovu šaku.⁷³ Istref će odbiti Sadika kao što je odbio i Vladana, jer mu je sve to “neprijatno, mučno, gadno”.⁷⁴ Ali razlike ostaju: Vladanova seksualna strast oplemenjena je uzvišenim pedagoškim nastojanjima; Sadik se prepušta požudi.

Kod Albanaca, sugerišu *Prijatelji*, seksualan odnos između dva muškarca je način da oni zadovolje svoje nagone kada su na duže razdvojeni od svojih žena. Istref, kao reflektor, osvetljava dve takve situacije:

Iznenada se probudivši jedne noći, kroz tanku daščanu pregradu koja je prostoriju za spavanje delila od tora za ovce, Istref je čuo ceo razgovor i sve šumove ljubavnog čina između Muzafera i Alije. Zapamtio je događaj kao nešto tajno, pa se tek nekoliko dana kasnije usudio da pita brata šta je to bilo.

– Još si ti mali – odgovorio mu je, i Istref se priseti tada da je po razgovoru, koji je čuo kroz tanku daščanu pregradu, mogao odista zaključiti da stariji, Muzafer, zapravo podučava nekoj veštini znatno mlađeg Aliju.⁷⁵

227

71 Za podsticajan prikaz početaka filozofije i filozofskog života i obrazovanja vidi Pjer Ado, *Šta je antička filozofija*, prevela Suzana Bojović (Beograd: Fedon, 2010).

72 *Prijatelji*, str. 125.

73 Ibid., str. 128.

74 Ibid., str. 129. I opet se mladi Albanac pokazuje tu kao postojani čuvar jedne određene doličnosti u romanu.

75 Ibid., str. 125.

Muzafer podučava Aliju veštini koja je bitno drugačija od svega čemu Vladan hoće da nauči Istrefa. Vladanu je stalo da Istref stekne duhovne pojmove o dobru i zlu, vrlini i grehu, ukusu i prostoti; Alija će od Muzafera naučiti samo to kako da zadovolji požudu. Koliko je jaka Muzaferova požuda – što se čita i kao potvrda njegove potentnosti – predočiće nam i sledeća slika:

Malo kasnije, tog istog leta, kroz pukotinu katunske kolibe Istref je čak i video Muzafera kako se smaknutih pantalona, pribijen uz zadnji deo ovce grči, teško diše i pušta iste one glasove koje je kroz daščanu pregradu čuo da proizvode njegov brat i sused.⁷⁶

228 Kod Muzafera se tako sve svodi na nagon koji se mora utažiti na svaki način. On se ponaša bezmalo kao životinja. Nemoguće je povezati Muzaferovu seksualnu požudu sa radošću prepoznavanja *pododne* duše, te sa uzvišenim težnjama ka dobru. Vladan, naprotiv, svoje nagone usmerava ka postizanju višeg dobra. To, međutim, neće pomoći Hadžislavkovićevom zavodničko-pedagoškom poduhvatu: on će biti ismejan i odbačen. Ali i izvrgnut ruglu, on se ipak suštinski razlikuje od jedne druge, životinjske seksualnosti. Drugim rečima, čak i na strani Srbi poput Hadžislavkovića u stanju su da kontrolišu svoju požudu; kod Albanaca, pak, stvar se svodi na gotovo životinjsko zadovoljavanje nagona. I u tom značenjskom rukavcu *Prijatelja* ponovo je reč tek o elementu diskurzivnog toposa kojim se uokviruje rasistička podela na više i niže kulture.

---

76 Ibid., str. 125–126.

MIT O GOLEMU KAO NALIČJE PIGMALIONSKOG OBRASCA

Pre nego što iz perspektive pedagoškog aspekta srpsko-albanskog spora počnemo da čitamo naredni roman Slobodana Selenića, ovde ću ukazati na još jednu obrazovnu paradigmu koja se nalazi u *Prijateljima*. Vladan Hadžislavković hoće da obrazuje i vaspita Istrefa Verija kako bi potvrdio skup vrednosti (kulturu ili “veru u jednu kosmičku civilizaciju”) za koje se opredelio zgrozivši se nad Kromvelovim primitivizmom. Taj skup vrednosti treba da se dokaže u poređenju sa jednim drugim skupom vrednosti kome se takođe izlaže mladi Albanac. Reč je, razume se, o vrednostima koje zastupaju nosioci revolucije. Ako Istref prihvati pojmove dobra i zla, vrline i greha, ukusa i prostote koje mu nudi Vladan, to ne bi bila samo pobeda hadžislavkovićevskog pogleda na svet u sukobu sa revolucionarnim svetonazorom; to bi značilo i da je Istref postao svojevrсни čuvar vrednosti, neko ko je u stanju da zaštiti Vladanov svet od revolucionarnog nasilja koje preti da ga izbriše iz istorije.

Vladan neće uspeti kao pedagog, što za posledicu ima i to da kuća na Kosančićevom vencu 7 doslovno nestaje. Odbacivši Vladanovo učenje, nesuđeni zaštitnik hadžislavkovićevskog sveta postaće saučesnik u njegovom *istorijskom* brisanju. Pošto se sve prelomilo kroz njegovo obrazovanje, Istref je postao presudno važan za opstanak hadžislavkovićevskog sveta. Zato je svaki njegov postupak potencijalno pogubniji po taj svet od bilo kog revolucionarnog razaranja. Takva destruktivna moć, koja se pojavljuje kao naličje obrazovnog procesa, opisana je u jednom drugom mitu koji pripada mističkoj tradiciji kabale – mitu o golemu.

Michael Hardt i Antonio Negri smatraju da je od pigmalionske ili sokratovske pedagoške paradigme za savremeni svet daleko primerenija paradigma koja se izvodi iz raznih verzija priče o golemu.⁷⁷ Golem je čovek napravljen od gline koji oživljava pošto se izgovori božansko ime. Za razliku od Pigmalionove skulpture koju skulptor vaja da bi pokazao svoju veštinu, prema nekim verzijama priče o golemu, čovek od gline pravi se kako bi svog (*nebožanskog*) tvorca i njegovu zajednicu zaštitio od neprijatelja. Stvorivši golema, njegov tvorac je nedozvoljeno prisvojio božanske kompetencije i zato mora biti kažnjen. Kazna će biti posledica nemoći tvorca da kontroliše razornu snagu svoga golema. Golem će se od neprijatelja okrenuti ka svom tvorcu i uništiti ga.

Hardt i Negri izdvojiće čudovište doktora Frankensteinina kao posebno uspele priču o golemu. Od svega što se može iščitati iz čuvene gotske priče Mary Shelley, Hardtu i Negriju se čini najvažnijim to što Frankensteinovo čudovište vapi za ljubavlju. To bitno preokreće odnose zadate pigmalionskim obrascem, gde stvoritelj (učitelj, staratelj) traži ljubav. Mary Shelley, pak, ispričala je priču u kojoj “stvorenje” (učenik, šticećenik) traži da ga neko voli i razume. Videli smo koliko su Istrefa razumeli njegov autor i kritičari *Prijateljja*; nadalje nas zanima kako su se obrazovne paradigme ukrstile u romanu *Očevi i oci*.

PUBLIKA I “OČEVI I OCI”

Roman *Očevi i oci* objavljen je 1985. godine. Do 1990. godine objavljeno je sedam izdanja ove knjige. Po dva izdanja objavljena su 1986, 1988. i 1990. godine.⁷⁸ Jedno od dva izdanja iz 1988. štampano je u 20.000 primeraka.⁷⁹ Godine 1993. objavljeno je osmo izdanje romana *Očevi i oci*, kao treća po redu knjiga u biblioteci Roman decenije: naime, početkom devedesetih, kritičari su ovaj Selenićev roman uvrstili u deset najboljih srpskih romana iz osamdesetih godina dvadesetog veka.

ENGLESKI “PRIJATELJ”

Početna situacija u *Očevima i ocima* slična je osnovnoj situaciji u *Prijateljima*. Samo su uloge staratelja i šticećenika dodeljene drugim nosiocima, to jest reprezentantima drugih kultura. Ulogu šticećenika, koju je u *Prijateljima* igrao mladi Albanac, sada dobija jedan Srbin, koji početkom dvadesetih godina dvadesetog veka odlazi na studije u Englesku. Ulogu staratelja imaće, ali ne zadugo, jedan Englez. Nadalje, inferiorna kultura više nije albanska, nego upravo srpska, u odnosu na koju je engleska kultura, gledana očima mladog Srbina, neuporedivo naprednija. Poput mladog Istrefa, i nešto stariji Stevan Medaković ubrzo će shvatiti da je njegov engleski prijatelj, vodič i zaštitnik Robert Rackham peder. Poput Vladana Hadžislavkovića, i Robert Rackham će uzeti ruku svo-

229

77 Michael Hardt / Antonio Negri, *Mnoštvo. Rat i demokracija u doba Imperija*, preveli Tomislav Medak i Petar Milat (Zagreb: Multimedijski institut, 2010), str. 26–28.

78 Marković, 161–163.

79 Slobodan Selenić, *Očevi i oci* (Beograd: Prosveta, 1988). Sva upućivanja na knjigu odnose se nadalje na ovo izdanje.

ga šticienika u svoje ruke. "Zapanjeno sam ga pogledao i tek tada, prvi put, pomislio: 'Bože, smiluj mi se, da ovaj nije peder?'"⁸⁰ – tako Stevan opisuje scenu kojom će se završiti *prijateljstvo* "mladog i nepokvarenog"⁸¹ Srbina sa engleskim "guzičarem".⁸²

U *Očevima i ocima*, kao i u *Prijateljima*, Englezo-va homoseksualnost, kao i Srbinova, nije izraz primitivne, nekontrolisane požude: naprotiv, obe upućuju na dekadenciju i pad životne snage jedne uznapredovale kulture. To je bitan motiv, koji će se javiti još jednom u romanu i bitno odrediti sudbinu tri glavna lika.

Stevan će ovako objasniti svoje zgražanje nad pederastijom:

Pored zdrava otpora jednog mladog i nepokvarenog naroda, rekao sam, gnušanje kod Srba ima i istorijske korene pošto su

Turci, nastrani i truli u svome gospodstvu, vrlo skloni sodomiji, na taj način ponižavali srpske domaćine.⁸³

I iz ovog citata jasno se vidi da homoseksualnost kod Selenića ima dvosmislene konotacije. Ona upućuje i na primitivne, "životinjske" nagone, to jest na zajednicu koja još nije prešla prag kulture, i na dekadentne sklonosti, to jest na prezrelu kulturu koja je prešla zenit i sada truli na svome zalasku. U oba slučaja, međutim, homoseksualnost je za Selenića negativan označitelj. Stevan Medaković primetiće zabrinuto:

Već to što sam kadar i spreman o homoseksualizmu, recimo, raspravljati sa nekim koji ga, ravnopravan, čak nadmoćan, brani, ugrožavalo je same temelje moje sigurnosti, sve što sam iz moje kuće, iz napaćene Srbi-

⁸⁰ *Očevi i oci*, str. 27.

⁸¹ *Ibid.*, str. 33.

⁸² *Ibid.*, str. 28.

⁸³ *Ibid.*, str. 33. Iste godine kada je Selenić objavio *Očevi i oce*, dogodio se incident na Kosovu koji će srpska kulturna elita iskoristiti da slikovito predstavi "ponižavanje srpskih domaćina". Naime, prvog maja 1985. godine, zastavnik jugoslovenske vojske Đorđe Martinović, koji je radio u Domu kulture u Gnjilanu, javio se u lokalnu bolnicu sa ozbiljnim unutrašnjim povredama. Povrede su bile nanete silovitim nabijanjem staklene boce u Martinovićev rektum. Martinović je ispričao da su ga, dok je radio u polju, napala dva muškarca koja su govorila albanski. Nedelju dana kasnije, u zvaničnom saopštenju se tvrdilo da je Martinović samoga sebe povredio dok se samozadovoljavao. Srpska javnost odmah je izašla sa kontraargumentom da su vlasti priču o samopovređivanju izmislile kako bi sakrile prave razmere nasilja nad kosovskim Srbima. S vremenom, slučaj Martinović, "u kome su spojene snažne slike o stradanju Srba pod Turcima i o srpskoj muškosti koju oskrnavljuje primitivan, surov i seksom opsednut Albanac, postao je centralni simbol kosovskog pitanja" (Dragović-Soso, str. 200). O značenju silovanja muškaraca u kontekstu srpske kulture vidi Dejan Ilić, "Kruna od trnja", *Reč* no. 78/24, 2009, str. 105–123.

je, od Nanke, pre svega, sa sobom kao vredno doneo.⁸⁴

Homoseksualnost stoji kao simbolička zamena za “veliku opasnost” koja “vreba” Stevana i čini da on “neopazice podvrgava sumnji nesumnjivo”. Razume se, ta velika opasnost upravo je tuđa kultura koja, priznaje Stevan, natapa “i one predele moje duše za koje sam mislio da su nepromoćivi, impregnirani srpstvom kao šatorsko krilo”.⁸⁵ Medakovićevu dušu, koja nije dovoljno impregnirana srpstvom, od poplave engleštine spasiće Engleskinja riđe kose Elizabeta.

PORODICA KAO SLIKA SVETA

U jednoj ravni, *Očevi i oci* čitaju se kao prividno jednostavna hronika tri poslednje generacije porodice Medaković. Stevanov otac Milutin Medaković je “Srbin iz preka”, koji početkom dvadesetog veka svoju trgovinu iz Slavonije postepeno prenosi u Beograd, gde se naposletku i nastani. Riđokosi Mihajlo, čijom se pogibijom na Sremskom frontu gasi i porodica, sin je Stevana i Elizabete Medaković. U središtu hronike imamo neobičan porodični trougao, sačinjen od složenih, međusobno uslovljenih odnosa između Stevana, Elizabete i Mihajla. Stevan je celim svojim bićem okrenut ka svojoj supruzi. To je razlog što Mihajla vidi i kao pretnju, kao

nekoga ko će ugroziti njegov odnos sa Elizabetom.⁸⁶ Elizabeta se, naprotiv, sva posvetila sinu. No, svoja osećanja prema Mihajlu pokazuje krišom od svoga muža, kako bi sačuvala privid nepromenjenih odnosa što su ih ona i Stevan izgradili pre nego što su dobili dete. Mihajlo, međutim, sve vreme žudi za očevom pažnjom i nastoji da je privuče i namernim preterivanjima i ideološkim zastranjenjima koje demonstrira u intelektualnim razgovorima sa roditeljima.

Da se posvetio razradi likova unutar tako postavljenih odnosa, Selenić je mogao od svog romana napraviti zanimljivu studiju karaktera i njihovih odnosa, u kojoj bi ponajmanje bilo bitno to što je reč o braku između jednog Srбина i jedne Engleskinje. Bila bi to priča o prisnom odnosu između dve osobe (muža i žene) koji se suštinski menja pojavom treće osobe (rođenjem deteta): treća osoba, koja takođe traži prisnost i posvećenost, umnogostručuje i komplikuje veze koje su do tada postojale u maloj zajednici. Nadalje, roman bi se granao posredstvom novih, sporednih narativnih trouglova, baš prema elementarnim pripovednim obrascima porodičnih hronika. U toj verziji, bočni trougao između Milutina Medakovića, njegovog sina Stevana i snahe Elizabete mogao je onda biti implicitan narativni komentar o

231

84 *Očevi i oci*, str. 35.

85 Ibid.

86 “Sporo se navikavam na misao da je on sin, i tek vremenom stičem osećaj da sam ja otac”, objasniće naknadno Stevan. I dalje: “Znam šta i kako osećam tada: Mihajlo je nešto Elizabetino, rekao bih, ne stoga što ga ona želi samo za se zadržati, već pre zato što ja tada nisam kadar moj roditeljski deo – uzeti”. Uz sve to, iako je Mihajlo rastao, “Elizabeta nije pokazivala nameru da me vrati u našu zajedničku ložnicu” (Ibid., str. 171).

Stevanovom i Elizabetinom odnosu, pošto se Milutin i Elizabeta odlično razumeju, vole i poštuju.⁸⁷ Sličnu funkciju imao bi i trougao između Stevana, Elizabete i Elizabetinog engleskog ljubavnika Patricka. Razumevanje i strast koje više ne dobija od muža, Elizabeta pronalazi u vezi sa pomoćnikom engleskog ambasadora u poratnoj Jugoslaviji (to što je reč o Englezu takođe bi bilo od sporednog značaja za tako realizovanu priču). Konačno, trougao između Stevana, Mihajla i Mihajlovih revolucionarnih prijatelja mogao je pokazati kakav odnos Mihajlo priželjkuje sa svojim ocem, kao što bi se i Mihajlova revolucionarna strast mogla razumeti kao pobuna protiv krutog roditelja.

232 U tako ispričanoj priči ne bi bilo bitno ni to što prve godine Drugog svetskog rata u okupiranom Beogradu ne izazivaju dramatične promene u životu Medakovića: okupaciju porodica provodi uglavnom u dugim i strasnim intelektualnim raspravama. Pa ni tragedija koju je Medakovićima donelo oslobođenje ne bi se onda morala čitati prevashodno u ideološkom ključu. Sremski front, na kome gine mladi Mihajlo, mogao bi se svesti na jednostavno narativno rešenje, na čijem se mestu mogla naći i, recimo, slučajna eksplozija zaostale mine.⁸⁸ U priči koja se fokusira na složene međuljudske odnose unutar jedne relativno zatvorene celine kakva može biti nuklearna porodica, istorijske prilike zaista mogu otići u drugi plan.

Ali, *Očevi i oci* nisu takav roman. Likovi u tom romanu nisu karakteri sa jedinstvenim svojstvima: oni su reprezentanti kultura kojima pripadaju. Stoga njihovi odnosi nisu uslovljeni njihovim ličnim osobinama i postupcima. Naprotiv, ti odnosi ilustruju relacije između kultura koje se reprezentuju. A te relacije su onekve kakvima ih vidi sam Selenić. Zato *Očevi i oci* nisu narativna studija karaktera koji između sebe grade specifične odnose. Umesto toga, Selenić je čitaocima dao još jedan roman koji se opsesivno fokusira na opšta istorijska kretanja. Ali, umesto da razumeju i objasne istorijske aktere i događaje, *Očevi i oci* istoriju guraju u banalne organicističke kalupe koji sprečavaju da se išta razume. Štaviše, ti kalupi likovima u romanu namenjuju tragične sudbine, nezavisno od toga šta oni misle, žele ili rade. Istorija se tako ispostavlja kao bezlična sila na koju akteri ne mogu uticati; oni su naprosto izloženi njenom razornom dejstvu.

Tu je reč o jednom kružnom narativnom argumentu: likovi su upućeni jedni na druge i istovremeno reprezentuju kulture kojima pripadaju; njihove tragične sudbine treba da pokažu da se oni između sebe nikako ne mogu razumeti; to tragično nerazumevanje treba da potvrdi nepremostivu razliku između kultura kojima pripadaju. Ali stvar je u tome da se oni ne razumeju upravo zato što pripadaju različitim kulturama. Ono na šta priča svojim krajem

---

87 Stevan: "Prosto sam video, kao štogod postojeće i materijalno, tu tačku u kojoj se sreću Elizabeta i Milutin, čvorište koje njihove različitosti povezuje u skladnu celinu bez unutrašnjih suprotnosti" (Ibid., str. 184).

88 O mestu Sremskog fronta u revizionističkim interpretacijama 1945. godine i kraja Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, vidi Stojanović, "Godina okupacije", str. 271.

treba da ukaže, jeste pretpostavka na kojoj ona počiva. To znači da je priča samo ilustracija svoje početne pretpostavke. Stoga, ako sumnjamo u tu pretpostavku (recimo, organicističko shvatanje kulture), ili je odbacujemo, karakteri u romanu prestaju da budu uverljivi, a njihove sudbine se ispostavljaju kao proizvoljne.

BRAK KAO OZNAČITELJ ZA PROŽIMANJE KULTURA

U poređenju sa *Prijateljima*, čini se da u *Očevima i ocima* Selenić nudi jednu drugačiju narativnu sliku obrazovanja i uzajamnog prožimanja kultura. U *Prijateljima* smo videli jedan neuspeo pigmalionsko-sokratovski pedagoški pokušaj, koji je bio presudno obeležen homoerotskim impulsima; u *Očevima i ocima* ostvorena heteroseksualna veza između Stevena i Elizabete kao da sugerise da je prožimanje dve kulture – srpske i engleske – na različitim stupnjevima razvoja ipak moguće. Da je reč o braku koji u pripovednom sklopu ima funkciju da metonimijski referira na spoj dve kulture, eksplicira se više puta u romanu. Shvativši da se zaljubio u Elisabeth Blake, Stevan Medaković će se uplašeno zapitati:

Šta ja hoću od te strankinje? Ili – jesam li kadar strankinjom se oženiti i Nanki i Milutinu je u kuću dovesti? I već tu, u “Tea-Roomu”, zabezeknet otkrićem nečeg tako očitog: da je Elisabeth Blake iz druga naroda – uspevam razumski odgovoriti na nekoliko nužnih pitanja.

Počinje li tu moja velika konverzija? Da li sam tu – kako sam, bukvalno do juče sebi govorio – verom preokrenuo?⁸⁹

Ta, delom još lična, refleksija razviće se u podrobnju elaboraciju o Beogradu koji počinje da podražava Evropu. Razmišljanje o braku sa “strankinjom” prerasta u opisivanje krupnih promena u srpskoj kulturi, te u razmatranje njihove svrsishodnosti. Time se metonimijska spona između Elisabeth Blake i engleske kulture preobražava u označiteljski lanac čija je sledeća karika evropska kultura:

Ali ne samo na tom, pomodnom i najpovršnijem stupnju, već i u sve druge oblasti, prodiralo je saznanje da nismo najbolji, i svakako da nismo sami na svetu, već da nam valja dobro prionuti ne bismo li se nekako ubacili u evropski fijaker napretka i uljudženosti.⁹⁰

Dalje se, baš kao u traktatu, precizno kaže i to šta se menja u srpskoj kulturi. Dva njena aspekta, ovaploćena u likovima Stevanove dadilje Nanke i oca Milutina, izložena su promenama: njih dvoje “su već bili, uz blagonaklonost i sa visine, ali ipak nipodaštavani zaostaci sveta koji nestaje”.⁹¹ Nankin i Milutinov svet koji nestaje krajnje je jasan i jednostavan.

Milutinov svet:

Karađorđevići na čelu države, kralj kao vrhovni zatočnik jedinstva naroda i državne celine, na vlasti radikalna stranka koju Milutin zatiče po prelasku u Srbiju kao stranku seoskih gazda, trgovaca-izvoznika, nov-

233

---

89 *Očevi i oci*, str. 64.

90 *Ibid.*

91 *Ibid.*

čara i industrijalaca, više crkvene jerarhije i činovništva – cveta srpskog naroda sa velikim i mudrim Pašićem na čelu – sa programom nemenjanim od osnivanja 1881. do Milutinove smrti 1932. godine: sveta dužnost Srbije da radi na ujedinjenju srpstva, ubrzanje privredna razvoja u zemlji i ekonomsko osamostaljenje od Austro-Ugarske.⁹²

Jasno je da je Milutin reprezentant jedne od dve varijante srpskog zlatnog doba – perioda početka dvadesetog stoleća, po ubistvu Aleksandra Obrenovića i Drage Mašin.⁹³ Nanka, razume se, reprezentuje onu drugu *zlatnu* varijantu, koja se sastoji od priča o “srpskim junacima i njihovoj žrtvi”, o “ocima i podvižnicima”⁹⁴ – *epsku* i patrijarhalnu, *čestitu* Srbiju:

234

Nankine podele ljudi bile su jasne i dodelne: žene i muškarci, gazde i sluge, umni, pristojni, i oni koji su se izmetnuli u razvratne interezdžije.⁹⁵

Nedovoljno impregniran tim dvema Srbijama, Stevan Medaković zaljubi se u Elisabeth Blake, što otvori vrata promenama. Elizabeta u Stevanovom životu ima dvostruku funkciju: spasi-

lačku i iskupljujuću. Videli smo, šatorsko krilo Medakovićevog srpstva počelo je već da propušta u susretu sa Robertom Rackhamom, kao i sa kolegom sa studija koji otvoreno priznaje da je peder:

– Oh, have I never told you? I am irredeemably homosexual! – rečenica koju ja, sleđen, pohranjujem na dno uzburkane utrobe i puštam da sa skrovita mesta obavlja svoje tajne poslove, alhemijski komešajući misaone i osećajne supstance u glavi srpski ubeđenog heteroseksualca.⁹⁶

Dolična, heteroseksualna ljubav i brak sa Elizabetom konačno će prekinuti niz nelagodnih nedoumica koje su mučile mladog Srbina. Prigriliti tuđu kulturu u liku jednog homoseksualca podrazumeva preobražaj za koji mladi Srbin nije sposoban (pretpostavimo li da ga uopšte privlače muškarci). Upustiti se u prisne odnose sa stranom kulturom oličenom u privlačnoj Elizabeti ne samo što je poželjno nego će se možda pokazati i prihvatljivim. Razume se, sada je već sasvim jasno da Selenić prožimanje različitih kultura zamišlja kao utvrđivanje hijerarhijskog odnosa moći: superiorna kultura dominira, a inferiorna se pokorava.

---

92 Ibid., str. 40.

93 Za istorijski prikaz u kojem se argumentovano pokazuje da period od majskog prevrata 1903. do 1914. godine ni po čemu ne može biti neko “zlatno doba” srpske države, vidi Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija, 1903–1914. Istorijska studija o “zlatnom dobu srpske demokratije”* (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2003).

94 *Očevi i oci*, str. 43.

95 Ibid., str. 46.

96 Ibid., str. 67.

Homoseksualna veza između dva muškarca koji pripadaju inferiornoj, odnosno superiornoj kulturi, ispostavlja se onda kao apsolutna dominacija. To se mora odbaciti bez razmišljanja. Heteroseksualna veza ipak je zamisliva, jer heteroseksualni odnos muškarca iz inferiorne i žene iz superiorne kulture naizgled uspostavlja ravnotežu: dominacija superiorne kulture kompenzuje se dominacijom muškarca u seksualnom odnosu. No, iako nije nedolično zamisliti jednu takvu vezu, i ona će se u Selenićevom proznom svetu ispostaviti kao neostvariva.⁹⁷

Evo i jednog zabavnog detalja za kraj ovog odeljka. Kao razrešenje velike misterije koja muči Stevana, saznajemo da je Elizabeta jednom već bila udata. Njen prvi muž bio je Ričard Haris, “imućan, uglađen, uspešan” član “ugledne porodice”.⁹⁸ Elizabetin prvi brak raspao se posle prve bračne noći jer je Ričard bio – peder. Eto *suptilne* sugestije o “truljenju” jedne kulture, čiji je Ričard prvorazredni reprezentant. Ali, eto i načina da se odagnaju sve Stevanove sumnje. Elizabeta će u vezu sa Stevanom ući nevina, što je za muškog potomka Medakovića stvar od posebne važnosti.⁹⁹

---

97 Iz razloga koji sam naveo na kraju prethodnog odeljka. Naime, pre svakog ozbiljnijeg zajedničkog iskustva, Stevan odmah zna, jer mu je za to dovoljna već i nelagoda što ga obuzima na prvom izlasku, da njegova veza sa Elizabetom neće biti srećna: “Razornost ovog otkrića sastojala se u tome što sam – odista vidovito, u iznenadnom prosvetljenju, jasno kao na dlanu – otkrio da volim ženu koju nikako ne razumem, koju, sva je prilika, nikada i neću razumeti, jer nikad neću prodreti ni kroz prvi grudobran njene lične zatvorenosti, ni kroz drugi, sastavljen od običaja i pravila koja su stotinama godina ugađali parochial islanders, ljudi sa jednom nogom na ubijenom bengalskom tigru, a drugom na tepih-travnjaku ispred kamena zamka. Zar da vasceli život svoj provedem u sleđenosti i nelagodnosti, kao ovih deset minuta u praznoj čajdžinici u kojoj najjednostavniji zadatak: treba li Elizabetu osloviti ili ne – rešavam uz hladan znoj na čelu i nelagodu što kao vonj lebdi u mučnoj tišini?” (Ibid., str. 68–69). Na stranu sad banalna referenca na englesku imperijalnu kulturu; treba primetiti da je za Medakovića upoznavanje isto što i osvajanje: borba i prodiranje kroz linije odbrane osobe koja se želi upoznati, i koja mladog Srbina u stvari privlači. Da je svrha prethodne slike da se predstavi Stevanov karakter, tako bismo je ovde i tumačili. Videli smo, međutim, da to nije tako, te da nam se kroz Stevanov lik u stvari opisuje kultura kojoj on pripada. Kultura, dakle, koja druge kulture upoznaje tako što ih osvaja razbijanjem njihovih grudobrana.

98 Ibid., str. 82.

99 Razume se, u načelu je uvek moguće da autor ovakvim detaljima implicira ironijsku distancu prema svojim junacima, sugerišući zaostalost sredine iz koje oni potiču i koja ih je u stvari oblikovala. No, ta ironija prestaje da deluje ka-

PLODOVI PROŽIMANJA

Da bismo razumeli simboličke slike za kojima poseže Selenić, podsetimo se kako Sokrat govori o dve vrste ljubavi. Jedna ljubav je telesna. Za takvu ljubav odlučuju se oni koji žele da “rađaju telom”. Međutim, Sokrat kaže da postoje i oni “koji su trudni u dušama”. Takve osobe predaju se drugoj vrsti ljubavi, čiji se plodovi rađaju iz duha. Obe ljubavi, pak, teže ka besmrtnosti.¹⁰⁰ Iz jedne obrnute perspektive, te-

žnja ka besmrtnosti se može shvatiti i kao želja da se uspostavi i sačuva tradicija, bilo neprekidnim sledom krvnih srodnika bilo neprekidnim prenošenjem “plodova” duha. Sled krvnih i sled duhovnih potomaka ne moraju, razume se, biti ni u kakvoj vezi, kao što vrlo često i nisu povezani.

U proznom svetu Slobodana Selenića razlika između ta dva niza istovremeno se i podrazumeva i poništava.¹⁰¹ U sva tri romana kojima

---

da se svi delovi Selenićevog narativnog mozaika konačno sklope u sliku tragične propasti jedne klase i njene kulture. Drugim rečima, delotvorna ironija podrila bi tragičan efekat: nema ničeg tragičnog u tome da propadne jedna opresivna kultura. Takva pomisao nije strana ni samom Seleniću. Njegov junak Stevan će reći: “... odjednom sam shvatio de se, u stvari, srpstvo izmenilo, da ta reč puna naboja kada je kaže Nanka, iskrene uznesenosti u rečniku moga oca Milutina, sad zvuči kao kanta olupana od mnoga udaranja i ispražnjena od svaka sadržaja” (Ibid., str. 140). A sve to zato što Stevan stvari oko sebe gleda nepristranim pogledom svoje Elizabete (Ibid.). Međutim, odmah sledi i narativna promena vizure, koja poništava svaku ironiju: “Posle mnogo godina, bacio sam na Srbe i srpstvo ne engleski nepristran, već srpski opčinjen pogled i otkrio gubilište, raspad, zbunjenost, hropac” (Ibid.). Taj “srpski opčinjen pogled” sav se sastoji od jednog posebnog znanja: “Znao sam oduvek da je srpstvo moja sudbina, da su Srbi moji očevi i oci kojih se čovek ne odriče ni kada su nakazni i zli, a nekmoli onda kada ih vidi jadne i duhovno potrebite” (Ibid., str. 143). Nažalost, nema nikakve ironije u ovom sažetom opisu nacionalističkog slepila. Štaviše, autor ga formuliše 1985. godine, usred kosovske i jugoslovenske krize. Tu je sad zapravo najmanje bitno da nam se kaže ko su ti Srbi o kojima govori Stevan Medaković, a kroz njega i sam autor. Važnije je dati odgovor na pitanje ko odlučuje o tome da li je reč o “nakaznosti i zlu” očeva i otaca ili, recimo, o “gubilištu, raspadu, zbunjenosti” jedne nacije koja pokušava da se oslobodi “nakaznih” predaka. Zbog priznanja da im je pogled “opčinjen”, zdrav razum bi nalagao da se to pravo oduzme osobama poput Stevana Medakovića.

100 Platon, *Gozba*, 208e, u Platon, *Ijon. Gozba. Fedar*, preveo Miloš N. Đurić (Beograd: BIGZ, 1985).

101 “[S]in je za mene”, objašnjava Stevan Medaković, “bio pre svega produženje u vremenu preko granice lične smrti i zato što će po svetu umesto mene ho-

se ovde bavimo, telesno (čitaj: krvno) simbolički upućuje na duhovno. Takvo preklapanje dva niza ključno je obeležje etnonacionalističkog shvatanja kulture. Čistota krvnih veza je mac je za čistotu plodova duha. Obe čistote, pak, jemče kontinuitet jedne kulture i garanti su njenog opstanka. Unutar jednog takvog svetozora homoseksualnost, koja se inače savršeno slaže sa prenošenjem plodova duha (setimo se Platonove Akademije), mora biti žigosana zbog nemoći da “rađa telom”. Unutar jednog takvog svetozora, heteroseksualna veza sa osobom iz druge grupe može biti povod za dramatične refleksije o sudbini čitave kulture. Ključno pitanje u potonjem slučaju odnosi se na čistotu “plodova” duha jednako kao i na čistotu “rađanja tela” u takvoj vezi. Stalno oscilovanje između tela i duha, koje omogućava da telo i duh zamene mesta kad god je potrebno posredstvom jednog govoriti o drugom, karak-

teristično je za etnonacionalizam, kao i za organicističko shvatanje kulture: etnonacionalizam najčešće ide u paru sa organicističkim razumevanjem sveta.

Šta god da o tome mislimo, činjenica da nam autor svojom prozom posreduje takav svetozor upućuje na to da Stevanovo i Elizabetino dete vidimo i kao “proizvod” prožimanja dve kulture. Mihajlovo odrastanje čita se kao alegorija kulturnog i intelektualnog života u Srbiji u drugoj četvrtini dvadesetog stoleća. Reč je o periodu koji zahvata poslednju deceniju prve Jugoslavije, okupaciju i *oslobođenje*. To je vreme u kome se srpska kultura, uronjena u jugoslovensko društvo, u velikoj meri otvara prema raznim uticajima.¹⁰² Tih dve i po decenije alegorijski se zgusnulo u prve dve godine¹⁰³ “praznih okupacijskih dana”,¹⁰⁴ u kojima je Mihajlo¹⁰⁵ ubrzano učio i razvijao intelekt u dugim razgovorima sa roditeljima.

237

---

dati želeo sam ga videti prema svom liku i idealu uobličienog.” Ali, nije to samo lik i ideal po ličnoj meri Stevanovoj; naprotiv, “[s]in je ona čestica koja iz jednog vremena prenosi u drugo, iz jednog naraštaja u drugi, ne bilo šta ili sve što je otac od oca primio, oplemenio i prosledio, već baš ono odlično i najviše, što ga uspostavlja kao pojedinca, naciju, čovečanstvo. Kada god pogledam šta sam ja od moga Milutina dobio i poneo, umem lako naći nit koja vodi dalje prema nekom zaboravljenom, ali u našem tkivu sadržanom prasvedoku i praroditelju” (*Očevi i oci*, str. 305). Kako se lako pronalazi nit prema nečemu zaboravljenom, znaju valjda samo Medaković i Selenić.

102 Stevana će to prekomerno otvaranje navesti da se zapita: “Zar je uputno moral, stotinama godina stvaran, olako odbaciti, zarad drugog koji odista ne poznajemo kako valja, i bio sam dugo uveren – primamo brzopleto, kao nezrela deca poroke odraslih?” (*Ibid.*, str. 65).

103 Otac ih zove i “carskim godinama” (*Ibid.*, str. 220).

104 *Ibid.*

105 Otac ga zove i “muškim nastavljačem loze Medakovića”, koji pokazuje “sve upadljivije znake izuzetnosti među svojim vršnjacima, pa i decom mnogo starijom od njega” (*Ibid.*, str. 187).

Sinovljevo, po mišljenju oca, smelo “poređenje plebejski ambicioznog i sposobnog Žilijena Sorela i Nietzscheovog dionizijskog čoveka” – nagovestilo je u kom će smeru krenuti Mihajlova misao. Na “prve znakove Mihajlovog levičarenja”, otac je gledao “lakomisleno, sa nadmoćnim i blagim osmehom razumevanja”.¹⁰⁶ Ne samo što je mislio da su to “male boginje koje valja što pre preležati”¹⁰⁷ nego je bio uveren i da Mihajlo u tom pravcu neće nastaviti, pošto taj razvoj “ne predstavlja organski proizvod našeg socijalnog i kulturnog stanja”.¹⁰⁸ Tako je bilo čak i kada je u kući počeo da nailazi na “*Istoriju SKPb, Anti-Dühring, na geštetneru umnoženi, Komunistički manifest i delove Kapitala*”.¹⁰⁹ Posle niza godina, odveć kasno, otac će se iznova pitati: “... da li sam mogao tada pretpostaviti da će Hegel moga Mihajla i njegovo dedinjsko društvo odvesti do Marxa i do komunista?”¹¹⁰

Teško je ne saosećati sa ocem koji se posle pogibije sina na frontu pita:

Da li bi čovek, upozoren na vreme od nekih blagonaklonih i dalekovidnih bogova, mogao izbeći nesreću koja se kao gradonosni oblak prema njemu iz nepročitljive budućnosti valja? Da li prava i blagovremena reč može menjati sudbinu?¹¹¹

Ali, u sklopu romana njegova su pitanja lažna. Ona se ne mogu postaviti jer je Mihajlova sud-

¹⁰⁶ Ibid., str. 222.

¹⁰⁷ Ibid.

¹⁰⁸ Ibid., str. 225.

¹⁰⁹ Ibid., str. 224.

¹¹⁰ Ibid.

¹¹¹ Ibid.

bina unapred bila određena. On je plod nedopustive veze, koja se sastoji od nerazumevanja. Uprkos učiteljskom trudu i stalnoj pažnji roditelja; uprkos blistavoj pameti i velikom znanju; ili baš zbog svega toga – Mihajlo će se u jednom trenutku oteti kontroli i okrenuti protiv svojih tvoraca. Razornu snagu sa kojom su se Mihajlo i njegovi prijatelji obrušili na svet Medakovića, Stevan će uporediti sa “Hunima i Vizigotima koji pustoše naš dom”.¹¹² U paničnom strahu pred varvarskim moćima sina, otac će konačno izgovoriti i fatalnu rečenicu: “Voleo bih da si mrtav!”¹¹³

Smrt sina označila je nastupanje “vremena velikog prekida”.¹¹⁴ Kao u priči o rabinu Eliju Bal Šemu, koji je svome golemu dozvolio da previše naraste: kada golema konačno vrati nazad u glinu, velika masa gline zatrpa ga, i on se udavi.¹¹⁵ Mihajlova smrt, sugerišu *Očevi i oci*, preplavila je čitav jedan svet i izbrisala ga iz istorije. Mnogo godina kasnije, otac će ovako razmišljati o toj smrti:

Da li je nit našu porodičnu, kroz mutna turska i austrijska vremena prodenutu, rđa engleska na jednom mestu razjela i prekinula? Da li srpska so i engleska baza pomešani kiselinu otrovnu proizvode? Da li su matrice društvenog ponašanja ljudi nešto što je urođeno, u gen zajedno sa bojom koje upisano, pa preklapanje dve različite – stvara brljotinu? ... došlo [je] vreme veli-

¹¹² Ibid., str. 254

¹¹³ Ibid., str. 300.

¹¹⁴ Ibid., str. 306.

¹¹⁵ Hardt / Negri, str. 27.

kog prekida, nastanka početka kome ništa ne prethodi, sadašnjosti bez prošlosti, vreme sinova bez očeva i majki, vreme očeva bez nastavljača.¹¹⁶

Čak ni gubitak sina ovaj otac ne ume da istrgne iz priče o kolektivnoj (Stevan bi rekao etničkoj; ja bih rekao klasnoj) sudbini. Nema nimalo sumnje za čim taj otac više žali: da je ipak ostalo nekih očeva sa nastavljačima, možda bi on nekako i prežalio svoju “brljotinu”.

POLITIKA U OGLEDALU KULTURE:

NEORGANSKI NEISTOMIŠLJENICI

Nepremostivu razliku između Engleza i Srпкиnje Selenić će predočiti i formom svoga romana. I Stevan i Elizabeta pripovedaju o događajima u prvom licu, a njihovi iskazi slede, strogo razdvojeni, jedan za drugim. Oblik Stevanovog iskaza je unutrašnji monolog, dok je Elizabeti namenjena epistolarna forma. Elizabeta piše

pisma rođaci Rašeli, koja od početka posreduje u odnosima srpsko-engleskog para. Važno je to što Rašela nije ni Srпкиnja ni Engleskinja; ona je Jevrejka, te u svetu romana ne pripada sasvim ni jednoj od dve sredine u kojima je živela, ni srpskoj ni engleskoj. Kao autsajder, ona je idealan posrednik između dve kulture.¹¹⁷

“Mešovito” poreklo čini i da Mihajlo postane autsajder u svetu romana. Stevan će svetonazore koje je Mihajlo detinje strasno prihvatio videti kao veštački, neorganski nadomestak na srpskom socijalnom i kulturnom tkivu. Za njega su to brljotine nastale protivprirodnim preklapanjem evropskog i srpskog nasleđa, to jest otrov proizveden u laboratoriji srpsko-engleskog braka.

No, na jednom mestu Stevan će primetiti i sledeće:

Naše siromašno tlo bogomdano je za razvijanje levih i revolucionarnih ideja. Prema

239

116 *Očevi i oci*, str. 306.

117 Vladislava Ribnikar ovako je objasnila narativnu situaciju u *Očevima i ocima*: “Kao i prethodne Selenićeve knjige, *Očevi i oci* dočaravaju stvarnost u kojoj nema istinske ljudske komunikacije. Jezičke i kulturne barijere u Stevanovim odnosima sa Elizabetom indikacija su dubljih i važnijih nesporazuma i razilaženja – skrivenih emotivnih otpora, predrasuda, frustracija i strahova. I dok je odnos između supružnika od početka pun rezervi i prećutkivanja, potreba za komunikacijom iskazuje se i u ovom romanu obraćanjem mrtvima” (Vladislava Ribnikar, “Od introspekcije do književnog teksta”, u Predrag Palavestra [ur.], *Spomenica Solobodana Selenića* [Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004], str. 91–97; ovde str. 93). Mislim da Vladislava Ribnikar greši kada tvrdi da su kulturne barijere indikacija dubljih i važnijih nesporazuma. Pokušao sam ovde da pokažem da je upravo obrnuto. Međutim, ako je ipak u pravu Vladislava Ribnikar, onda se roman *Očevi i oci* čita kao priča o zadržanom Srbinu, koji pod krinkom evropskog obrazovanja i pristojnosti uništava živote svoje žene i svoga sina. Meni izgleda da tumačenje ne može ići u tom pravcu, ali bi možda vredelo pokušati.

svakoj vlasti nerasploženi seljački narod, bez upornosti i prave radinosti, lako poveruje da će preko noći, promenom vladaoca, a ne mukotrpnim i upornim trudom, iz bede se izvući.¹¹⁸

Upotrebimo li Stevanove termine, iz ovog navoda sledi da su leve i revolucionarne ideje organski proizvod našeg socijalnog i kulturnog stanja. Tom stanju organski su neprimereni upravo upornost i radinost. To što Medaković nije u stanju da izvede takav zaključak može se objasniti njegovim pogledom koji je “općenjen”¹¹⁹ srpstvom.

Sličan previd napraviće Stevan i na jednom drugom mestu:

240 Mi možemo uočiti društveno sitničarstvo, tesnogradost u javnom životu Zagreba, ali tom, društveno staloženijem gradu, u ko-

me je pređe nemačko jezgro prenelo svoju socijalnu morfologiju na novopridošlo hrvatsko stanovništvo, gradu izgrađenom sistematskim nastojanjem jedne sredine, a ne prema poluturskom nahođenju nepismenih građevinskih preduzimača – Beograd ne može biti uzor, ne može biti hegemon. Ne, profesore, stvari ne stoje onako kako bismo mi želeli da ih vidimo. Srbija je 1918. godine dovela sebe, ili je dovedena, u položaj koji je višestruko nadilazi. Niža civilizacija se višoj, osim silom, nikako drukčije ne može nametnuti.

Sve je u ovom citatu pogrešno izvedeno.¹²⁰ Prvo, tu čitamo da su neki narodi očito sposobni da prihvate kulturne obrasce drugih naroda, recimo Hrvati nemačke, a Srbi polovično turske (nije ovde bitno je li Medaković u pravu; važno je da kada to tvrdi, on u stvari podriva svo-

---

118 *Očevi i oci*, str. 222.

119 Vidi napomenu 99.

120 *Ibid.*, str. 146. I inače se Stevan Medaković doima kao loš analitičar političkih i društvenih prilika. On samo ponavlja niz opštih mesta (“Hrvati neće braniti Jugoslaviju” [str. 135]; Obznana i Aleksandrova diktatura uvedene da bi se Jugoslavija sačuvala pre svega od hrvatskog autonomaštva, “uspele su jedino, ali temeljno da unište srpski politički život, a da ogromno ojačaju političke stranke Hrvata, Slovenaca i Bošnjaka” [str. 141]; svi jugoslovenski narodi imaju svoje vođe, “dok u Srbiji nema nijedne stranke dovoljno jake da predstavlja makar prostu većinu srpskog naroda” [Ibid.]; dok iz svoje potlačenosti u Jugoslaviji Hrvatska i Slovenija izlaze jače nego ikada, “iz svoje hegemonije – evo Srbije gde izlazi rasturena” [str. 147]) od kojih se već ranih osamdesetih sastojao diskurzivni topos o jugoslovenskom ujedinjenju kao odluci koja je bila pogubna za Srbe. Za drugačiju, utemeljeniju i odmereniju analizu političkih prilika i srpsko-hrvatskih odnosa u predratnoj Jugoslaviji, vidi Dejan Đokić, *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, prevela Slobodanka Glišić (Beograd: Fabrika knjiga, 2010).

ju ključnu tezu o neprobojnosti kulturnih grubrana).¹²¹ Nadalje, političko pitanje o podeli vlasti ovaj analitičar međuratnih prilika proizvoljno shvata kao pitanje o kulturnoj dominaciji. Pošto pogrešno vidi stvari, umesto rešavanja političkih pitanja pregovorima, njemu će sila biti jedino rešenje za političke sporove. Konačno, ispod prividne objektivnosti i skromnosti¹²² u odmeravanju kapaciteta srpske kulture, ovde se u stvari nudi argument protiv jugoslovenskog ujedinjenja: Jugoslavija je u istu državu okupila više različitih naroda; ti narodi imaju različite kulture; različite kulture ne mogu se mešati i prožimati; država zahteva homogen narod; pošto je sve to tako, bolje bi bilo da Jugoslavije nema.

Medaković ne razume čemu služi politika. On će reći da politika “niti pomaže niti odma-

že”, ali će i dodati da ona deli na “partije, antipartije, frakcije, klubove i odrede”:

Politika nije razlog, politika je posledica naših trenutnih nacionalnih sposobnosti, ili nesposobnosti, civilizacijske nezrelosti, crnog taloga orijentalnih navika koje ne mogu napretku, u ovom rekordističkom veku evropskog nadmetanja, voditi.¹²³

Umesto politike, zaključio je Stevan, “treba nam skromnosti i radinosti”.¹²⁴ Rezignirani Medaković ima viziju društva u kome su ciljevi jasni i nesporni, te svako zna gde mu je mesto i šta treba da radi.¹²⁵ U jednom takvom, beskonfliktnom, homogenom društvu politika je čist višak, i može uneti samo razdor u skladno uređenu zajednicu.¹²⁶ No, takva vizija je beskorisna ka-

121 Vidi napomenu 97.

122 U svetu Medakovićevih principa, mnogo je gore sasvim prihvatiti tuđe kulturne obrasce i svoju zajednicu urediti prema njima (što su učinili Hrvati prilagodivši se kalupu nemačke “socijalne morfologije”), jer se time gubi autentičnost, od polovičnog i anarhičnog, dakle, nasumičnog i nesistematskog preuzimanja pojedinih običaja iz tuđe kulture (što su učinili Srbi sa turskim nasleđem).

123 *Očevi i oci*, str. 147.

124 Ibid.

125 Stevan: “Beograd je postao grad u kome ni jedan čovek, ni jedan stari ni novi društveni sloj nije na svom pravom mestu” (Ibid., str. 144).

126 Suprotstavljenost kulture i politike, prema kojoj se kultura vidi kao sfera unutrašnje slobode i viših vrednosti, a politika kao oblast praktičnog odlučivanja u vezi sa prilikama u materijalnom svetu, uglavnom se smatra karakterističnom za kolonijalna i postkolonijalna društva, kao i društva na periferiji (kakvo bi, recimo, bilo srpsko društvo devetnaestog i dvadesetog veka), koja su ekonomski zavisna od imperijalnih, odnosno jačih ekonomija. Nemoćna da se odupru imperijalnom zadiranju u unutrašnje sfere ekonomije i politike, ta društva će obe te sfere proglasiti manje bitnim, i okrenuti se ka kulturi kao području istinskih vrednosti i prave slobode, u kojem se potvr-

da iskrsku realni politički problemi (kao što su, na primer, pitanje o podeli vlasti ili spor oko teritorije), ili kada se ispostavi da nemaju svi iste ciljeve. To što bi Stevan Medaković mogao reći da takvi problemi i neslaganja nisu organski proizvod socijalnog i kulturnog stanja jednostavno ne znači ništa. *Očevi i oci* objavljeni su 1985, usred decenije koja već vri od nerešenih političkih pitanja.

“TIMOR MORTIS”

Kako su promašivali kada su pisali o *Prijateljima*, tako su nastavili da pišu i o *Očevima i ocima*, pa nema razloga da se ovde ponovo bavimo prikazima

kritičara. Okrenimo se trećoj Seleničevoj knjizi iz osamdesetih. Za razliku od prethodna dva romana, koji su objavljeni u Beogradu, roman *Timor mortis* objavljen je u Sarajevu, 1989. godine, i to na oba pisma: ćirilici i latinici.¹²⁷ U 1990. štampana su još dva izdanja. Iste godine roman je dobio Nagradu jugoslovenske kritike “Meša Selimović” za najbolju knjigu objavlvenu u 1989.

Ovde se nećemo upuštati u celovitu analizu romana. Na prvi pogled, u narativnom središtu knjige nalazi se lik stogodišnjeg Srbina Stojana Blagojevića, koji je, kao i otac Stevana Medakovića Milutin, početkom dvadesetog veka iz Hr-

---

đuju one odlike koje potčinjenu naciju ipak čine superiornom spram osvajača. (Vidi o tome, na primer, u Partha Chatterjee, *The Nation and Its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories* [Princeton: Princeton University Press, 1993; šesto i sedmo poglavlje iz ove knjige prevedena su u časopisu *Reč* no. 78/24, 2009: “Nacija i njene žene”, str. 167–183; “Žene i nacija”, str. 183–203, preveo Dejan Ilić]. Međutim, Wolf Lepenies skreće pažnju na kontinuitet razdvajanja i suprotstavljanja politike i kulture i u nemačkom društvu. Tu će takođe kultura biti nadređena politici, a korene takvog shvatanja Lepenies vidi u nepostojanju podesnih političkih institucija koje su mogle obuhvatiti nemačku naciju tokom većeg dela devetnaestog veka. U takvim prilikama, kultura je postala zamena za političku sferu unutar koje bi se formirala nacija i rešavala pitanja bitna za nju. No, nemačko nepoverenje prema politici i uzdizanje kulture nastaviće se i u dvadesetom veku, uz katastrofalne posledice (vidi Volf Lepenies, *Kultura i politika*, prevela Drinka Gojković [Beograd: Geopoetika, 2009]). Uprkos bitnim razlikama, oba eksplanatorna modela ističu da zamena politike kulturom uvek vodi ka nasilnom rešavanju političkih sporova, po principu “sve ili ništa”. Zato ovde i ukazujem na njih. Pored toga što se nalazi na (polu)periferiji, srpska zajednica – onako kako je vidi njena elita – i tokom devetnaestog i tokom dvadesetog stoleća muči se i sa problemom institucionalnog, to jest državnog deficita: naime nije postojao politički okvir koji bi obuhvatio celu naciju. Stoga ne čudi što Selenić preko Medakovića favorizuje kulturu na štetu politike.

127 Slobodan Selenić, *Timor mortis* (Sarajevo: Svjetlost, 1989).

vatske prešao u Srbiju. Njegova dugovečnost u stvari je jednostavno narativno rešenje da se sećanjima jednog lika, koji je sticajem okolnosti bio redovan učesnik u bitnim istorijskim događajima, obuhvati istorija srpsko-hrvatskih odnosa iz druge polovine devetnaestog i prve polovine dvadesetog veka.¹²⁸ U tom smislu, taj lik je tek nešto podrobnija razrada neutemeljenog i površnog traktata Stevana Medakovića o ujedinjenju i jugoslovenskoj državi. Zato ćemo to ovde ostaviti po strani.

Za tumačenje Selenićevog opusa iz osamdesetih koje predlažem u ovom tekstu, daleko su važnija druga dva lika u romanu: “bludnica” i “švapska naložnica”¹²⁹ Biljana Jevđić, te “izbeglica iz Španovice pored Stare Gradiške”¹³⁰ Mara Grubić.

“ŽELINSKA KRAVA MLEKULJA”¹³¹

Narativna situacija u romanu *Timor mortis* je jednostavna. Pripovedač u prvom licu, i sam jedan od središnjih likova u romanu, “šepavi student treće godine medicine”¹³² Dragan Radosavljević opisuje život stanara zgrade u Dobrinjskoj 15, u centru okupiranog Beograda, tokom Drugog svetskog rata. Ta hronika svakodnevnog života zamišljena je u početku kao zapis o srpsko-hrvatskim odnosima u proteklih sto godina, prema sećanjima vremešnog Draganovog sustanara Stojana Blagojevića. Ali, pošto se Biljana useli u zgradu, a pogotovo po dolasku Mare Grubić, istorijski događaji o kojima Draganu pripoveda Blagojević odlaze u drugi plan a narativna žiža premešta se na živote i uzajamne odnose starih i novih stanara.¹³³

---

128 Pošto Stevan umre, hroničar će njegovo mrtvo telo nazvati “zemnim ostacima čitavog jednog veka našeg narodnog postojanja” (*Timor mortis*, str. 70), a na jednom drugom mestu će se zapitati: “Smem li mirno gledati kako se čitav jedan naš nesahranjeni vek raspada kao mrcina na krevetu u mojoj zavijačkoj Dobrinjskoj petnaest?” (Ibid., str. 101). Sve u svemu: “Iz svega što je do sada rečeno moglo se već zaključiti da je priča o Stojanu Blagojeviću zapravo srpska priča” (Ibid., str. 146) – opomenuće Selenićev beležilac negde na polovini romana zaboravnog ili nepažljivog adresata svoje hronike. A onda još jednom: “Stojan je bio neko mitsko biće, sličan Vuku Karadžiću ili Rastku Nemanjiću” (Ibid., str. 186).

129 Ibid., str. 70.

130 Ibid., str. 170.

131 Ibid., str. 103.

132 Ibid., str. 84.

133 Živopisno društvo u okupiranoj Dobrinjskoj 15 činili su “veliki pripovedač posvećenih istorija”, “čopavi slušalac njegovih beseda”, “začarana Crnamajka, koja usred bela dana izgleda kao da je osvetljena mesečenom”, “mala bedevijica gospođa Biljkica iz Koznice ispod zelenog Željina, mezimica Aromusa [to jest Stojana Blagojevića]”, “Hauptman Hauptmann” i “glavata, vascela života bolna Tetuljica” (Ibid., str. 230–231).

Razume se, iz drugog plana, povest o srpsko-hrvatskim peripetijama pre i posle stvaranja zajedničke države treba da objasni događaje čiji su akteri sami junaci romana. Bez tog istorijskog fona ne može se razumeti ni smisao tražične sudbine devojčice Biljane Jevđić unutar značenjskog okvira romana. Važno je da se to istakne, jer, da ponovimo još jednom, pojedinačne sudbine u Selenićevim romanima samo su metonimijska zamena za istorijski udes kolektiva o kome bi autor hteo nešto bitno da kaže. Na isti način kao *Prijatelj i Očevi i oci*, roman *Timor mortis* nosi istorijsku konstrukciju koja bi da crpi svoju uverljivost iz potresnih ličnih priča. No, pre nego što vidimo kakva je uloga “bezazlene baba Miluljine Rumen-jagodice iz Koznice ispod zelenog Željina”¹³⁴ u autorovom revizionističkom istorijskom pogledu na Drugi svetski rat, nekoliko reči o samom liku nesrećne devojčice.

Hronološki gledano, Biljana se pojavljuje u priči posle najave “Jeste li videli fuksu?”¹³⁵ Ugledavši potom svoju novu komšinicu na susednoj terasi, Draganu od seksualnog uzbudjenja zaigraju “svetlaci” pred očima.¹³⁶ I tek pošto “svetlaci” minu, on će jasno videti da “Biljana sa svojim moćnim, razgolićenim telom, ne samo da nije ličila na bludnicu, već je zbog

izgleda njenog rumenog lica, delovala kao – devojčica!”¹³⁷ Svaki detalj na ovoj grotesknoj slici *devojčice sa moćnim*¹³⁸ *telom koje je razgolićeno kao u bludnice* ima svoje značenje.

Okupacijskom beleziocu važno je da čitalac utuvi da je Biljana bezazlena devojčica:

Mnogo puta sam tokom sledećih godina video Biljanino lice bez teške šminke kojom je zatrpavala svoje prirodno rumenilo, ali sam gotovo svaki put iznova, bio osupnjen njegovim detinjim izgledom.¹³⁹

No, neće se Dragan ustezati ni da pokaže devojčicino naličje:

Osetio sam u jednom času da više ne mogu govoriti, pozdravljati se, smeјati se sa osobom čije sam izdajničko i bludno dahtanje slušao gotovo svakodnevno kroz tanki zid koji je delio moju od fuksine sobe.¹⁴⁰

Međutim, moćno Biljanino telo izdiže se iznad obe ove slike kao nedvosmisleni označitelj nje-ne velike životne snage. Biljana je vrsna negovateljica “po nekom dubljem ljudskom znanju, nasleđenom od nekih ludo darovitih predaka”.¹⁴¹ Štaviše:

134 Ibid., str. 71.

135 Ibid., str. 65.

136 Ibid., str. 66.

137 Ibid., str. 67.

138 “Moćno” se tu uglavnom odnosi na “oblinu” devojčicinih “sisa” (Ibid., str. 66).

139 Ibid., str. 68.

140 Ibid., str. 71. Ovog prislušivanja sećamo se i iz *Prijatelja*.

141 Ibid., str. 187.

Ne može se izbrojati koliko je puta Biljana ostala bez ogreva zato što je neko dete iz susjedstva bolesno ležalo u nezagrejanoj prostori. Prosto se ne sećam kad sam video Biljanu da jede čokoladu, ali sam zato, čini mi se svakodnevno viđao kako je, i sama dete velikih grudi i jakih bedara, deli deci na ulici.¹⁴²

U poslednjoj rečenici ovog citata ne postoji ni jedan vidljiv razlog da autor istakne da je reč o detetu “velikih grudi i jakih bedara”. Možda je hteo da kaže: i sama dete, uprkos velikim grudima i jakim bedrima. No, šta god da je hteo da kaže, to nema nikakve neposredne veze sa tim što Biljana, i sama dete, deli deci čokoladu. Međutim, umetnuvši i bedra i grudi, autor je dobio grotesknu sliku do koje mu je stalo. U opisanoj sceni sjedinjena su sva tri svojstva koja Selenić uporno ističe. Jer, sugeriše nam Selenić, Biljana se ne kurva iz nekog svog sebičnog interesa (bezazlene devojčice to ne mogu činiti); ona se kurva jer je to jedini način da preživi i pomogne drugima, na šta je, prema nekom “znanju, nasleđenom od nekih ludo darovitih predaka”, obavezuje i njeno moćno telo.

Do pred sam kraj priče, predanog hroničara okupacije mučiće moralne sumnje u pogledu na ambivalentno ponašanje susetke. Sumnje će kulminirati sa smrću Stojana Blagojevića:

Smem li uopšte da uputim Biljani molbu, baš njoj, bludnici, švapskoj naložnici? Nije li svetogrdno dozvoliti joj da se, uprljana porokom i izdajom, uopšte primakne zemnim ostacima čitavog jednog veka našeg narodnog postojanja? Šta će reći pokolenja koja nas, još nerođena, nepoznatim pogledom posmatraju iz budućnosti?¹⁴³

Draganu treba pomoć da iz stana iznese telo umrlog Blagojevića. I on se dvoumi da li je u redu da pita Biljanu da mu pomogne. To je razumljiva briga, u skladu sa Draganovim karakterom. Ali, to što se ona preobrazila u strepnju od nepoznatog pogleda nerođenih pokolenja može objasniti samo Selenićev revizionistički um.

PIGMALIONSKE STRASTI I NADANJA JEDNOG BELEŽIOCA

245

Razdiran dilemama u vezi sa Biljanom koja izmiče uobičajenim moralnim kriterijumima, Dragan konačno odluči da prevaspita “fuksu”. No, ni njegov pigmalionski poduhvat neće uspeti: bezazlena devojčica dosledno ne razume šta joj Dragan govori.¹⁴⁴ Svoju netrpeljivost – beležilac će reći: “pigmalionsku netrpeljivost”¹⁴⁵ – koju je isprovocirao pedagoški neuspeh sa prostitutkom, Dragan će objasniti i “va-

¹⁴² Ibid., str. 276.

¹⁴³ Ibid., str. 70.

¹⁴⁴ Prve “seminarske dane” obeležili su ovakvi razgovori: “Mlada devojka ne sme da menja ljubavnike kao čaršave u svome krevetu, Srpkinja, shvati, ne sme da se ljubaka sa Švabama, oni su okupatori, naši zlotvori! – Znam, Drakče, ali rekni sam, zar je Hanc – zlotvor, otkud, bre, Hanc da bude zlotvor, stidljiv ki vlaška mlada” (Ibid., str. 273).

¹⁴⁵ Ibid., str. 271.

trenim rodoljubivim osećanjem ugroženosti zbog roštočke otmice jedne od ženki iz nezaštićenog srpskog stada”.¹⁴⁶

Razume se, čak ni Selenić ne bi tako nešto napisao bez jasnih ograda. Očito je da okupački hroničar preuveličava svoje rodoljublje iskazujući ga na način koji izaziva odbojnost. Selenić tu, kao i drugde u romanu, u stvari podriva beležiočeve moralne kompetencije. Nije stvar samo u tome što “popraviteljski na- gon” učitelja neprekidno slabi pred racionalnim odgovorima i plemenitim delima učenice. “Pigmalionski netrpeljiv” učitelj i sâm će se po- našati *nedopustivo*:

246

Ne može, dakle, biti nikakve sumnje da je moje sadoživljavanje uzbuđenja u susedstvu bilo neobično jako i erotično, pa ipak, ma- da sam tokom jednog njihovog ljubavnog sastanka ponekad i više puta stizao da polu- ciram, ipak sam verovao da kopuliranju mršavog oficira i moje susetke prisustvujem zato što nemam drugog izbora, a da su osnovna osećanja sa kojima pratim zvuke s onu stranu zida – moralno zgražanje, ro- doljubivi bes i fizičko gađenje!¹⁴⁷

Svoje seksualno uzbuđenje rodoljubivi student treće godine medicine pravda moralnim zgra- žanjem i fizičkim gađenjem. Podvojenost iz- među sramnog seksualnog zadovoljstva i prav- doljubivog rodoljublja čini Draganove pedago- ške ambicije krajnje sumnjivim. No, i pored

---

146 Ibid.

147 Ibid., str. 264.

148 Ibid., str. 331.

svih sumnji, scena u kojoj uzbuđeni učitelj mo- rala naposletku siluje svoju prostodušnu uče- nicu ipak je neočekivana. Sve pigmalionske po- bude gorljivog rodoljuba ispostaviće se tek kao izgovor za seksualno zlostavljanje mlade prosti- tutke.

Za jednim neočekivanim preokretom sledi i drugi, jednako neuverljiv: Drakče će u jed- nom trenutku shvatiti da je zaljubljen u Bilja- nu:

Nisam, dakle, bednik! Nisam ništarija! Da sam tek još jedna nedostojna žrtva požude, zar bih tako lako odoleo pozivu lepe Moni Hadžipopović? Šta me se tiče što će se svet zgražati nad nedostojnošću naše veze, ako je ja, ponovo inokosan i suveren, uzdignem do dostojanstva ljubavi!¹⁴⁸

Tako se u romanu *Timor mortis* učitelj ne zalju- bljuje u svoje pedagoško delo, jer dela, to jest preobražaja – nema. Biljana ostaje ono što je i bila – *bezazlena fuksa*. Ali, Dragan će shvatiti da preobražaj nije ni potreban. Ne bi li “svetu” pokazao da Biljana zaslužuje poštovanje, on će se zaljubiti u nju takvu kakva je. To je bedan gest, i bedan pigmalionski preobražaj Seleni- ćevog hroničara. Nije ovde uopšte reč o tome da li jedna prostitutka dovoljno vredi da bi se neko zaljubio u nju. Jednostavno moralno na- čelo poštovanja ljudskog dostojanstva ne dozvo- ljava da se takvo pitanje postavi. Pomenuvši “svet”, hroničar je svoju izjavu ljubavi učinio bednom. Izjavu će učiniti još bednijom kada doda: “Treba, međutim, imati razumevanja i za moje muke. Kozničkoj seljančici, barskoj igračici, izjavljivao sam ljubav!” Zbog toga to i

nije izjava ljubavi. To je neuspeo gest autora koji bi da kompenzuje sva poniženja kojima je izložio svoju junakinju. Kao i u prethodnim romanima, Selenić ovde zloupotrebljava svoje likove. Njega ne zanimaju pojedinačne sudbine: to su samo boje na velikom platnu istorije kolektiva koje Selenić nanosi grubim revizionističkim potezima.

KOLABORACIJA U OGLEDALU BEZAZLENE FUKSE

Stradanja “kozničke seljančice” i moralne dileme oko njenog ponašanja u metonimijskoj usprezi sa pogledom na kolaboracionistički režim Milana Nedića. Selenić ponovo koristi tela da bi se bavio ideološkim i političkim pitanjima. Za njega je kolaboracija isto što i prostitucija. Tačno je, sugeriše Selenić, da je kolaboracija nemoralna. Međutim, u nekim situacijama ljudi su primorani da između dva zla biraju manje zlo. Uprkos činjenicama, revizionisti smatraju da se u slučaju srpskog kolaboracionističkog režima moralo birati između pristajanja na okupaciju ili fizičkog uništenja. Fizičko

uništenje je krajnje zlo, naspram koga kolaboracija prestaje da bude moralno neprihvatljiva. Sve zajedno: kolaboracija je nemoralna, ali bezazlena spram fizičkog uništenja, te otuda prihvatljiva u spasavanju života.¹⁴⁹ Zbog toga nema pravog razloga da se osudi kolaboracionistička vlast; naprotiv, treba joj odati priznanje i vratiti joj dostojanstvo jer je sačuvala živote. Tu složenu moralnu analizu iznela je u romanu u svojim “velikim grudima i jakim bedrima” jedna devojčica.

Čvrstu vezu između kolaboracije i spasavanja biološke supstance naroda uspostaviće Stojan Blagojević već u prvom delu romana, posluživši se analogijom koju nosi Biljana Jevđić:

Čovek nije čovek zbog svojih društvenih obzira, već je to što jeste zato što ima creva, krvotok, rasplodni nagon, koji, priznaćete, mnogo ljudskije zadovoljava fuksa nego obešeni šnajderski kalfa.¹⁵⁰

247

“Veliki pripovedač posvećenih istorija” izrekao je ovu mudrost povodom javnog vešanja pet mu-

---

149 Za izmenjenu ocenu kolaboracionističkog režima Milana Nedića, koja se našla u srpskim udžbenicima istorije u devedesetim i dvehiljaditim, Dubravka Stojanović daje sledeći primer: “General Milan Nedić, predsednik srpske vlade pod okupacijom, predstavljen je kao čovek 'velikog ugleda kod Srba', koji je, kako piše, spasavao 'biološku supstancu srpskog naroda', jer je “smatrao da je Nemačka trenutno suviše moćna i da se sa okupatorom, kako bi se sprečilo dalje stradanje srpskog naroda – mora sarađivati. Zbog strahovitih odmazda nad civilima protivio se svim nepromišljenim pokretima protiv okupatorske vojske” (Dubravka Stojanović, “Revizija revizije. '1941' u udžbenicima istorije u Srbiji”, u Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević [ur.], *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i savladavanje prošlosti* [Zagreb: Disput, 2008], str. 157–163; ovde str. 159).

150 *Timor mortis*, str. 88.

škaraca na Terazijama, od kojih je jedan bio krojački pomoćnik. Vešanje je bilo odmazda za sabotaže i napade na nemačke vojnike.¹⁵¹ Neće samo Blagojević insistirati na kolaboracionističkoj brizi za creva, krvotok i rasplodne nagone. Posluživši se nešto čednijom figurom majke, u moralno prosuđivanje kolaboracije upustiće se u romanu i srpske izbeglice iz Hrvatske (dovoljno je i uzgred napomenuti da oni svoje arbitarske kompetencije crpu iz svoje nesreće):

Bilo ih je trideset u jednoj sobi, spavali su ili na slamaricama, ili na golom podu, pili lipov čaj bez šećera za doručak, jeli geršlu za ručak i večeru i – kaže Mara – bili srećni jer su živi, i zahvalni Milanu Nediću i Tomi Maksimoviću, izbegličkoj majci, što su im to omogućili.¹⁵²

248

Nema razloga da se ovde upuštamo u kritiku revizionističkog pogleda na kolaboraciju. Pomenuću samo jedan detalj, koji treba da ilustruje Selenićev revizionistički narativni postupak. Činjenica je da kolaboracionistički režim nije bio *majka* svima u Srbiji: Jevreji pod tim režimom nisu imali priliku da sačuvaju biološku supstancu. Već u proleće 1942. u Srbiji su pobijeni gotovo svi Jevreji. Beograd je bio prvi

grad u Evropi koji je dobio i zvaničnu potvrdu da je “očišćen od Jevreja”.¹⁵³ U susednoj Bugarskoj, na primer, koja je imala sličan kolaboracionistički režim, bugarski kralj, parlament, patrijarh i sveštenstvo nisu dozvolili pogrom svojih jevrejskih sugrađana.¹⁵⁴ Tek, Selenić će četiri decenije kasnije jednim narativnim trikom razrešiti problem Jevreja u okupiranoj Srbiji:

Rajterovi su se, sledeći svoj jevrejski istančani njuh za opasnost, spakovali i pobjegli pošto je general Simović, 3. aprila, preko radija proglasio Beograd otvorenim gradom koji, budući da je nebranjen, neće biti ni napadan.¹⁵⁵

Dobro je što su Rajterovi pobjegli. Ali, oni to sigurno nisu učinili sledeći neki svoj etnički, nacionalni, rasni, kakav god kolektivni “njuh”, jer da je taj “njuh” neka kolektivna odlika Jevreja, spasilo bi ih se iz okupirane Srbije mnogo više. Taj “njuh” u stvari treba da spasi samog autora od nelagode što će njegov beležilac prećutati tu stranu kolaboracije. Jer, u vezi sa kolaboracijom, Selenića isključivo zanimaju srpske izbeglice iz Hrvatske. A ta izbeglička slika u romanu *Timor mortis*, ponuđena čitaocima koncem

151 Ibid., str. 78.

152 Ibid., str. 184.

153 Emil Kerenji, “‘Obični ljudi’ Kristofera Brauninga”, pogovor u Kristofer Brauning, *Obični ljudi. 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, preveo Emil Kerenji (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), str. 327. Vidi i roman Davida Albaharija, *Gec i Majer* (Beograd: Stubovi kulture, 1998).

154 Vidi Tzvetan Todorov, *The Fragility of Goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust*, preveo Arthur Denner (London: Weidenfeld & Nicolson, 2001).

155 *Timor mortis*, str. 60.

osamdesetih, uoči raspada savezne države, zavređuje posebnu pažnju.

CRNAMAJKA

Biljana Jevđić izlazi na romanesknu scenu posle najave “Jeste li videli fuksu?” Mara Grubić kreće se kroz svet romana kao svetica. “Mislim da joj je oko glave treperio oreol i možda je tog časa bila kraljica”,¹⁵⁶ zapisaće hroničar. Ona stopalima ne dodiruje pod,¹⁵⁷ a ruke su joj “krstitejske, svetojovanske”.¹⁵⁸ Dok je Biljana sva telesna, jaka i velika; Mara je poput privida, između dva sveta. Iz svoje svetačke perspektive, Mara će ispričati krvavu priču o stradanjima Srba u marionetskoj hrvatskoj državi. Sa svetačkim oreolom oko glave, priču će zaključiti rečima: “Sad sam izbeglica. Živa sam. Zbog unuke. Da rodi hiljadu Grubića i da svakom pušku na znamenje daruje.”¹⁵⁹ Porodična nesreća i nesreća naroda kome pripada učinile su od Mara Grubić sveticu. Iz Dobrinjske 15 krenuće Mara sa svojim rođakom

u druge kuće beogradske da, kao apostoli jevanđelje, šire među pravoslavicima koji još u glinskim crkvama nisu bili klani i o španovačke lipe razbijani, novi nauk o zverima i ljudima.¹⁶⁰

Godine 1989. ovo su sve opšta mesta. U ime žrtava iz Drugog svetskog rata, Srbi su se spremali da krenu u novi rat. Pa ipak, roman *Timor*

156 Ibid., str. 174.

157 Ibid.

158 Ibid., str. 181.

159 Ibid.

160 Ibid., str. 183.

mortis u ponečemu se razlikuje od srpske proze iz tog vremena koja se bavi istim temama. Selenić će direktno suprotstaviti tri središnja lika u svom romanu: Maru Grubić, s jedne, i Biljanu Jevđić i Stojana Blagojevića, sa druge strane. Odmah je jasno i o kakvim je suprotnostima reč: s jedne strane je smrt, a sa druge život. Selenićev hroničar izričito će nas pozvati da “zamislimo sada Crnamajkine oštre, nemušte, učiteljske, španovačke, nedoklane obrise, sučeljene, kao na brvnu”, sa pogledom na svet koji reprezentuju vremešni Stojan i mlada Biljana, da bismo se zapitali: “Kakav ishod može proizaći iz sudara na brvnu?”¹⁶¹

STRAH OD SMRTI

Odgovor ćemo naći na kraju romana: Mara Grubić doneće smrt Biljani Jevđić.

Hroničar će nam opisati razjarenu gomilu koja je rešila da kazni Biljanu. Devojčicu je neko potkazao kao “nemačku kurvu”. To je bilo dovoljno da gomila poželi da nad njom odmah izvrši uličnu pravdu. No, izlivanje “pravedničkog” gneva zaustaviće za trenutak Dragan. On će ljudima reći da Biljana nije bila kurva. Sada već sasvim očekivano, tu će se naći i Crnamajka. “Poletnim, čvrstim, pouzdanim glasom” ona će potvrditi: “Kurva je. Ja znadem. Ovim očima sam gledala i vidjela.”¹⁶² Hroničar će na jednom mestu zapisati da su ljudi poštovali Maru Grubić kao što se poštuje smrt. Pošto je Crnamajka sa takvim autoritetom izgovorila presudu, usledila je jeziva kazna. Gomila će iza sebe ostaviti izmrcvareno Biljanino telo. Nesrećni

249

161 Ibid., str. 209.

162 Ibid., str. 349.

student medicine neće moći da zaustavi Biljanino krvarenje, i ona će umreti.

Hroničar je detaljno opisao stradanje i smrt svoje štice. Selenić je morao računati da će takvim opisom u najmanju ruku izazvati nelagodu kod čitalaca. Ta nelagoda, morao je znati pisac, preobrazice se u odbojnost prema Mari Grubić. To je zanimljiv preokret. Mara Grubić je lik koji do te poslednje scene u romanu ima neprikosnoveni status žrtve. Iz elementarnog saosećanja čitalac će biti spreman da zanemari sporadične Crnamajkine grubosti. Ali, pročitavši kraj romana, čitalac će prestati da saoseća sa Marom Grubić. Ona će postati jedini krivac za Biljaninu smrt. Crnamajka upravlja gomilom i navodi je da nasmrta pretuče devojku. Značenje te scene neće se iscrpiti analogijama sa kolaboracionističkom vlašću. Nije tu reč samo o tome da se narod okrenuo protiv vlasti koja ga je spasila od većeg stradanja i optužio je za izdajstvo. Mogao se takav kraj izvesti i bez Crnamajke. Već se i to što je Dragan seksualno zlostavljao Biljanu moglo tumačiti u sličnom ključu. Uloga Crnamajke u poslednjoj sceni izvodi značenje romana izvan istorijskih okvira priče.

Mara Grubić je metonimijska zamena za sva srpska stradanja i sve srpske žrtve. Ona je reprezentant svih onih Srba koji su se kroz vekove sklanjali pred turskim “obrijanim konjanicima” ili pred “kamom, vatrom i krstom”, ostavljajući za sobom “decu pogaženu kopita-

ma” i “spaljena pribežišta”; hroničar će reći da ona u “predačkom sanduku”, koji je “razrovan kao oskrnavljena grobnica”, nosi “pepeo jednog završenog postojanja”.¹⁶³ S druge strane, Stojan Blagojević je reprezentant one struje srpskog naroda koja je sklona politici, pregovorima, kompromisima zarad očuvanja života i kakvog-takvog prosperiteta. Ta struja nije uvek bila časna, niti je stalno na umu imala isključivo dobro naroda čije je interese zastupala, ali ipak je potrajala više od jednog veka. Toj struji, na svoj elementarni, telesni način pripada i Biljana Jevđić.

S obzirom na sve to, jasno je da Selenić koncem osamdesetih, uoči izbijanja jugoslovenskih ratova, svojim romanom šalje poruku da će srpski resantimanski nacionalizam,¹⁶⁴ po svemu oličen u figuri Crnamajke, biti poguban pre svega za same Srbe. Međutim, bilo je kasno za takvu poruku, a njenu uverljivost nije potkopalo samo to što ju je poslao pisac koja je dobrim delom oblikovao takav nacionalizam.

GOLEM SRPSKOG RESANTIMANSKOG NACIONALIZMA

U proznom svetu Slobodana Selenića, političke poruke ne vrede mnogo. Jasnu hijerarhijsku poddelu na politiku i kulturu, u kojoj kulturi pripada viši položaj, zagovaraju upravo oni junaci koji u semantičkoj strukturi Selenićevih romana imaju privilegovano mesto, pa se stoga

163 Ibid., str. 166.

164 O srpskom resantimanskom nacionalizmu u poslednjim decenijama socijalističke Jugoslavije vidi Vesna Pešić, “Rat za nacionalne države”, u Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (Beograd: Republika, 1996), str. 3–59; posebno str. 36–42.

za njih može pretpostaviti da reprezentuju stavove samog autora. Razdvajanje politike od kulture, sa jasnim vrednosnim predznakom, čini mogućim razna premeštanja iz jednog u drugi domen, već prema tome šta u datim okolnostima odgovara onome ko vrši takvo premeštanje. U *Prijateljima* se političke razlike razumeju kao kulturne, čime se želi naglasiti da su te razlike nepremostive. U *Očevima i ocima* se podela vlasti u međuratnoj Jugoslaviji shvata kao kulturno pitanje o dominaciji, koje se mora razrešiti odmeravanjem snaga. U romanu *Timor mortis* politički kompromisi razumeju se kao znaci slabosti koji sa sobom povlače odricanje od kulture i identiteta.¹⁶⁵

Drugim rečima, polje kulture je sfera moći, iz koje se prelazi u polje politike samo usled slabosti. Dok god se ima snage, pitanja će se držati u polju kulture. Svako neslaganje tu će se predstavljati kao nešto što ne može biti organski proizvod datog socijalnog i kulturnog stanja, i što mora nasilno da se reši. U polju kulture, silom će se održavati vizija o homogenom društvu, u kome svako zna svoje mesto i ulogu; a sporovi će se rešavati po principu “sve ili ni-

šta”. Tek kada se u polju kulture pojavi sila koja može da zapreti uništenjem, treba se povući u polje politike i započeti pregovore. No, sam pristanak na pregovore pokazatelj je slabosti, zbog čega svaki politički dogovor izgleda kao potpuno odbacivanje kulture i identiteta. To politiku čini – u očima autora i njegovih junaka – nužnim zlom.

Zato poruka s kraja romana *Timor mortis* nije uverljiva. Selenić bi da kaže da su Srbi stradali; da su se žrtvovali zarad zajedničkog dobra; da zauzvrat nisu dobili ništa izuzev novih patnji i stradanja; ali ipak treba da se uzdrže od osvete i ne treba da traže pravdu – jer bi to njih same najviše koštalo. Nanka iz romana *Očevi i oci* zgranula bi se ovakvom porukom. I to bi bila adekvatna “kulturna” reakcija unutar Selenićevog proznog sveta. Takva poruka može samo potpiniti resantiman.

251

KULTURA I OBRAZOVANJE

Kada se kultura shvati kao polje u kome se održava vizija homogenog društva, iz čijeg socijalnog i kulturnog stanja može organski nastati samo jedan pogled na svet, obrazovanjem će se

---

165 Ovde se nisam bavio tim tokom priče. Reč je o detaljima iz delom privatnog, delom tajnog života Stojana Blagojevića i njegove žene Milje. Milja gori od vatrenog rodoljublja, i ne oprašta mužu ustupke koje on pravi u dogovorima sa hrvatskim političarima. Na prvi pogled, hroničareve simpatije nesumnjivo su na Miljinoj strani: “Sad znamo i razloge sa kojih je lukavi Starac, željan slave kod budućih pokolenja, Miljino rodoljublje potpuno prećutao. Prećutao ga je zato što upoređen sa stamenom Miljom, Stojan Blagojević počinje pomalo da izgleda kao – da upotrebim reč koju sam našao u Krestićevom pismu – *vešta vrdalama*. Vrdalama kao Srbin, vrdalama kao narodnjak, vrdalama kao prijatelj, vrdalama kao suprug” (*Timor mortis*, str. 156). No, autor će dati i implicitan komentar na Miljino rodoljublje: ona će roditi bolesno dete, koje će ubrzo umreti.

sprečavati pojava svakog “neorganskog” proizvoda. Otuda je obrazovanje ključni segment kulture u koji se investira najveća moć. Obrazovanje garantuje stabilnost čitavog polja kulture. Ulogu koju u liberalnim društvima imaju političke ustanove, u ovako shvaćenim kulturama imaju škole. U liberalnim društvima sporovi se rešavaju u političkim ustanovama, u kulturama se sporovi zatiru u školama.

Za sva tri pedagoška modela o kojima je ovde bilo reči karakteristično je da – svaki na svoj način – predstavljaju obrazovanje kao nasilan proces, u kome ne postoji način da se provere kompetencije učitelja. Učenik mora prihvatiti zdravo za gotovo ono što mu se predaje kao vredno znanje, to jest kao kultura. Kada se unutar jednog političkog okvira nađu dve kulture, od kojih svaka pretenduje na homogenost i vlastiti obrazovni sistem, zaista se čini da je sukob neminovan.

Priču o Selenićevim romanima započeli smo pričom o srpsko-albanskom teritorijalnom i političkom sporu koji se vrlo brzo preneo u sferu obrazovanja. Analizom Selenićevih romana trebalo je pokazati da bar u jednom svom delu srpska kultura apsolutno nije bila sposobna da adekvatno artikuliše problem i ponudi pojmovni okvir unutar koga bi se on mogao rešiti. Okvir koji smo izveli iz Selenićevih romana objavljenih tokom osamdesetih – dakle u deceniji koju je bitno obeležila i borba između Srba i Albanaca za prevlast nad obrazovanjem – sam po sebi je nametao isključivo nasilna rešenja.

KNJIŽEVNOST I POLITIKA

Nijednog trenutka nisam ovde hteo da sugerisem da postoji bilo kakva direktna uzročno-posledična veza između književnih dela Slobodana Selenića i političkih i ratnih događaja iz osamdesetih i devedesetih godina dvadesetog veka. I inače smatram da je opasno iz književnih dela izvoditi političke ili bilo kakve druge pouke, kojih bismo se onda pridržavali u realnom svetu. Tumačenje koje za cilj ima da uspostavi veze između jednog dela i stvarnosti na koju to delo posredno ili neposredno referira stalno mora voditi računa da tu ne može biti reči o preslikavanju.

A baš tako su kritičari pisali o Selenićevim delima. Među njima, videli smo, najgori je Palavestra. On će i 2008. za Selenića, Pekića i Kiša tvrditi:

Položaj književnosti u poretku ukinute i ograničene slobode, traženje izlaza iz duhovnog tesnaca, otpor prema nasilju i nametnutim zahtevima političke ideologije, put alternative i prkos pred nepravdom – to su bile zajedničke odlike njihove poetike i opšti instrumenti njihove kritike.¹⁶⁶

Bar što se Selenića tiče, nijedan od ovih uvida nije tačan. Selenić je duboko ideologizovan pisac, kao što to pisci obično i jesu. Nevolja sa Selenićem je ipak u tome što je njegova politička ideologija, zapavši u dubok tesnac nacionalističkog resantimana, postala i nasilna i nepr-

166 Predrag Palavestra, *Istorija srpske književne kritike, 1768–2007*, Tom II (Novi Sad: Matica srpska, 2008), str. 617.

vedna. Ali, da je Palavestra bio u stanju na vreme to da vidi, on danas ne bi pisao:

U poslednjim godinama XX veka, u nepovoljnim uslovima i nezdravim ratnim vremenima, na srpskoj književnoj sceni se pojavila veća grupa nezadovoljnih mlađih pisaca i kritičara, koji su poraz jugoslovenske civilizacije i opšti pad kulturnih vrednosti dobrim delom pripisali srpskom nacionalizmu i srpskoj inteligenciji. Pomognuti podrškom onih koji su na građanskom nezadovoljstvu gradili nevidljivu, ali uticajnu paralelnu vlast i jednu drukčiju, alternativnu javnost i društvenu svest, sinovi i unuci komunizma krenuli su u rušenje nacionalnih institucija. Značajno ohrabrenje dobili su od ranije partijske nomenklature, vaspitane na otporu boljševika prema inteligenciji i na predrasudama komunističke internacionale prema Srbima kao ugnje-

tačkom narodu, kome je na kraju veka na Zapadu pripisan i greh “etničkog čišćenja”.¹⁶⁷

Tako sudi ovaj ideolog kritičke književnosti iz sigurnosti svog kulturnog zabrana. Nikakva politika i nikakva stvarnost ne mogu nagristi njegovu homogenu kulturu. Sve što se kosi sa njegovim organskim pogledom na svet neorgansko je i ne nastaje prirodno iz ovdašnjeg kulturnog i socijalnog stanja, smatra on. Njemu zaista nije potrebna politika, jer on, nipodaštavajući politiku i ideologiju, a veličajući kulturu, pod krinkom te iste kulture – i književnosti posebno – obavlja jedan prljav politički posao. Pored ostalog, namera mi je ovde bila da ukažem na moguće političke i ideološke implikacije jednog takvog književnog i kritičarskog angažmana, te da izguram sve te loše pisce i kritičare iz polja politike i vratim ih natrag u polje književnosti: tamo će praviti manju štetu.

253

REFERENCE

Ado, Pjer, *Šta je antička filozofija*, prevela Suzana Bojović (Beograd: Fedon, 2010).

Albahari, David, *Gec i Majer* (Beograd: Stubovi kulture, 1998).

Bataković, Dušan, “Slike moderne Srbije: dometi, ograničenja, osporavanja”, pogovor u Holm Zundhausen *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, preveo Tomislav Bekić (Beograd: Clio, 2008), str. 549–569.

Bloom, Harold, *Dramatists and Dramas* (Philadelphia: Chelsea House Publishers, 2005).

Bogdanović, Dimitrije, *Knjiga o Kosovu* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 31986 [1985]).

---

167 Ibid., str. 806–807.

- Chatterjee, Partha, *The Nation and Its Fragments. Colonial and Postcolonial Histories* (Princeton: Princeton University Press, 1993; šesto i sedmo poglavlje iz ove knjige prevedena su u časopisu *Reč* no. 78/24, 2009: "Nacija i njene žene", str. 167–183; "Žene i nacija", str. 183–203, preveo Dejan Ilić).
- Crane, Milton, "Bernard Shaw's Dramatic Theory and Practice", *Publications of Modern Language Association*, Volume LXVI, no. 6, 1951, str. 879–885.
- Dimitrijević, Vojin, "Slobodan Selenić – individualna trauma i društveni pokreti", u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Solobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004).
- Dragović-Soso, Jasna "Spasioci nacije". *Intelektualna opozicija Srbije i ožuljavanje nacionalizma*, prevela Ljiljana Nikolić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004).
- Đokić, Dejan, *Nedostižni kompromis. Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji*, prevela Slobodanka Glišić (Beograd: Fabrika knjiga, 2010).
- Hardt, Michael / Negri, Antonio, *Mnoštvo. Rat i demokracija u doba Imperija*, preveli Tomislav Medak i Petar Milat (Zagreb: Multimedijalni institut, 2010).
- Ilić, Dejan, "Kruna od trnja", *Reč* no. 78/24, 2009, str. 105–123.
- Jeremić, Ljubiša, "'Lukava nedoslednost' Selenićevog romanesknog pisma: istorija, ideologija, politika kao uzaludan govor", u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Solobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 21–27.
- Kerenji, Emil, "'Obični ljudi' Kristofera Brauninga", pogovor u Kristofer Brauning, *Obični ljudi. 101. rezervni policijski bataljon i konačno rešenje u Poljskoj*, preveo Emil Kerenji (Beograd: Fabrika knjiga, 2004).
- Koljević, Svetozar, "Susreti srpske i engleske kulture u delu Slobodana Selenića", u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Solobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 125–238.
- Kostovicova, Denisa, *Kosovo. The Politics of Identity and Space* (London i New York: Routledge, 2005).
- Lepenis, Volf, *Kultura i politika*, prevela Drinka Gojković (Beograd: Geopoetika, 2009).
- Makavejev, Dušan, "Memorandum Kosančićevog venca 7", u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Solobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 29–32.
- Marković, Milena, "Bibliografija Slobodana Selenića", u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Solobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 153–234.
- Palavestra, Predrag, *Istorija srpske književne kritike, 1768–2007*, Tom II (Novi Sad: Matica srpska, 2008).

- Palavestra, Predrag, “Poetika građanskog poraza”, u *Književnost – kritika ideologije* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1991), str. 166–189.
- Palavestra, Predrag, “Moderna srpska kultura i srpsko pitanje”, u *Književnost – kritika ideologije* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1991), str. 20–47.
- Pantić, Mihajlo, “Slika drugog u romanima Slobodana Selenića”, u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Slobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 15–20.
- Pešić, Vesna, “Rat za nacionalne države”, u Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju* (Beograd: Republika, 1996), str. 3–59.
- Platon, Ijon. *Gozba. Fedar*, preveo Miloš N. Đurić (Beograd: BIGZ, 1985).
- Ribnikar, Vladislava, “Od introspekcije do književnog teksta”, u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Slobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 91–97.
- Selected Plays of Bernard Shaw* (New York: Dodd, Mead and Co., 1949), vol. I.
- Selenić, Slobodan, *Timor mortis* (Sarajevo: Svjetlost, 1989).
- Selenić, Slobodan, *Očevi i oci* (Beograd: Prosveta, 1988).
- Selenić, Slobodan, *Prijatelji sa Kosančićevog venca 7* (Beograd: BIGZ, 1987).
- Stojanović, Dubravka, *Ulje na vodi. Oglеди iz istorije sadašnjosti Srbije* (Beograd: Peščanik, 2010).
- Stojanović, Dubravka, “‘Godina okupacije’. Slika '1945' u srpskim udžbenicima istorije”, u Sulejman Bosto i Tihomir Cipek (ur.), *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i soladavanje prošlosti* (Zagreb: Disput, 2009), str. 265–273.
- Stojanović, Dubravka, “Revizija revizije. '1941' u udžbenicima istorije u Srbiji”, u Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (ur.), *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i saoljadavanje prošlosti* (Zagreb: Disput, 2008), str. 157–163.
- Stojanović, Dubravka, *Srbija i demokratija, 1903–1914. Istorijska studija o “zlatnom dobu srpske demokratije”* (Beograd: Udruženje za društvenu istoriju, 2003).
- Stojanović Pantović, Bojana, “Motivacija u romanu Prijatelji sa Kosančićevog venca 7 Slobodana Selenića”, u Predrag Palavestra (ur.), *Spomenica Slobodana Selenića* (Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2004), str. 119–123.
- Todorov, Tzvetan, *The Fragility of Goodness. Why Bulgaria's Jews Survived the Holocaust*, preveo Arthur Denner (London: Weidenfeld & Nicolson, 2001).

256

